Sürgünde Üç Ölüm

Emir Şekip ARSLAN

TRUVA

SÜRGÜNDE ÜÇ ÖLÜM

TRUVA YAYINLARI

Yayın No: 07

Sürgünde Üç Ölüm

Yazarı: **Emir Şekip Arslan**

© Truva Yayınları, 2004

Editörler: İsmail Erkan Irmak / Burak Fazıl Çabuk
Redaksiyon : Mehmet Yiğit Arslan
Bilgisayar Uygulama: Adem Şenel
Kapak Tasarımı: Ebru Grafik
Baskı-Cilt: Kilim Matbaacılık Ltd. Şti.

1. Baskı Ağustos 2004

ISBN: 975-6237-05-8

Truva bir Emre kuruluşudur.

Türk Pitik

TRUVA YAYINLARI
Hocapaşa Mah. Dervişler Sok. No.7 Sirkeci/İSTANBUL
Tel: (0212) 519 71 55-56 Fax: (0212) 528 71 12
www.truvayayinlari.com
e-mail: truvayayinlari@truvayayinlari.com

Emir Şekip Arslan

SÜRGÜNDE ÜÇ ÖLÜM

Çeviren
Aziz Akpınarlı

Yayına Hazırlayan
Ömer Hakan Özalp

TRUVA

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7
ÖNSÖZ 17
I. ŞEHİT ENVER PAŞA 19
İstanbul'dan Kaçış 20
Rusya'ya Doğru... 23
Rusya-Almanya Arasında Mekik Dokuma 26
Mustafa Kemal'le Aralarındaki Gerginlik
ve Enver'in Kişiliği 28
Bolşevikler ve İslam Dünyası 30
Türkistan'a Doğru 34
Rusların Enver'e Bakışları 36
Enver'in Şahâdeti ve Şahsiyeti 39
Osmanlı'nın Dünya Savaşı'na Girmesindeki Rolü 43
Enver'le Tanışma 44
Şekip Arslan'ın Almanya'ya Gönderilişi 45
İstanbul Yolunda ve Moskova'da 47
Yaverlerinin Ağzından Enver Paşa'nın Ölümü 50
II. TALAT PAŞA ALMANYA'DA 55
Talat Hakkında Bildiklerim 55
Talat Paşa'nın Hatıratı 57
Talat'ın Mustafa Kemal ve Bolşeviklerle İlişkisi 58
Şekip Arslan'ın İngilizlerle Görüşmesi 60
Talat'ın İngilizlerle Görüşmesi ve
Ankara'yla Olan İlişkisi 63
Talat'ın Öldürülmesi 67
Talat'ın Şahsiyeti ve İttihat Terakki İçindeki Yeri 69
III. CEMAL PAŞA ve İCRAATLARI 73
Afganistan'da 73
Rusya'ya Gidişi ve Öldürülmesi 74
Cemal'in Şahsiyeti, Suriye'deki İcraatı ve
Türk-Arap İlişkileri 76
Şerif Hüseyin ve Arap İhtilali 78
Cemal Paşa'nın Hataları 79

EK 85
I. Berlin'den Moskova'ya
(Şekip Arslan'dan Enver Paşa'ya) Mektup 87
II. Enver Paşa'nın Kardeşi Mehmet
Kâmil Bey'le Görüşme 93
Enver Paşa Hayatta mı Değil mi? 93
Küçük Biraderi Mehmed Kâmil Bey'le Mülakat 93
Enver Paşa ile En Son Mülakat 94
İstanbul'dan Gittikten Sonra 94
Şark Müslümanlarının Teslîhi Tasavvuru 94
Enver Paşa Esir 95
Esaretten Kurtulduktan Sonra 95
Ruslarla Son Anlaşma Tasavvuru 96
Anadolu'yu Kurtarma Teşebbüsü 96
Türkistan harekatı nasıl başladı? 96
Enver Paşa Öldü mü? 97
Enver Paşa Hatıratını Yazdı mı? 97
Bazı Şâyiaları Tekzip 97
III. Enver Paşa'nın Yaveri Muhyiddin Bey'le Görüşme 99
Enver Paşa'nın Şahâdeti 99
Enver Paşa'nın şahâdeti suret-i kat'iyyede tahakkuk etti .99
Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücâhedesi 99
Enver Paşa Maceraya Atılırken 100
Türkistan'da İhtilal Nasıl Başladı? 101
İh(ti)lal Teşkilatı ve Muharebeler 101
Enver Paşa Nasıl Şehit Oldu? 102
Enver Paşa'nın Cenazesi 102
Enver Paşa'nın Türkistan'daki Hayatı 103
IV. Enver Paşa Nasıl Şehit Oldu? 105
Kâfirun Karargâhı'nın Terki 105
Düşenbe'den Çıkış 108
Enver Paşa'nın Şahâdeti 112
"İntikam... Al intikam *116*
Fotoğraflar *117*

SUNUŞ

Olaylara ilişkin haberler, yaşayan kimselerin üzerine borç olup, eksiksiz gediksiz ödemekle yükümlüdürler.
Özellikle de, olayları bizzat görüp duyan kimseler, bu emaneti, ibret için ve gerçeği bildirme aşkı ile dosdoğru, yerli yerince ve aslına uygun olarak aktarmalıdırlar.

Şekip Arslan

Enver, Talat ve Cemal Paşalar... Osmanlı'nın son döneminde oynadıkları rolün önemine karşın, hayat ve faaliyetleri yeterince irdelenememiş, muhaliflerinin karalamaları ve yandaşlarının şişirmeleri arasında gerçek yerlerini bulamamış üç şahsiyettir.

Bu bakımdan, bunlarla ilgili her yeni bilgi ve belge büyük önem arz etmekte; yaptıklarının, şahsiyet ve amaçlarının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Bu konuda yazılıp söylenenler genellikle tarafgirlik ya da düşmanlıkla malul olduğundan, tarafsız gözlemcilerin tanıklıklarına özellikle ihtiyaç vardır.

Hayatı, yıkılışından önce Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu; ardından, Batı emperyalizmine karşı Arap-İslam ülkelerinin bağımsızlığı yolunda mücadele ile geçen; iç politik çekişmelerden uzak kalmayı yeğleyerek Osmanlı Devleti'nin ve bütün bir İslam dünyasının menfaati doğrultusunda çalışmak ve tüm çabasını Osmanlı'nın yıkılmaması ve İslam âleminin birlik ve beraberliği üzerine yoğunlaştırmak suretiyle geniş bir yelpazenin -haklı olarak- sempatisini kazanan Şekip Arslan bunlardan biridir.

Osmanlı'nın dağılma sürecinde -milletvekilliği dahil- önemli görevler üstlenen, Enver Paşa'ya yakınlığı ile tanınan, Almanya ve Rusya'da bir süre onunla beraber bulunan Şekip Arslan'ın hatıra ve gözlemlere dayalı bu eserinde;

Enver Paşa'nın şahsiyeti; Avrupa'daki hayatı; Mustafa Kemal Paşa ile ilişkileri ve onun hakkındaki görüşleri; Bolşeviklerle işbirliğinin nedenleri; Enver-Rus, Türkiye-Rusya münasebetleri; Rusya ve Türkistan'daki faaliyetleri; ömrü boyunca namazını bırakmadığı, ağzına içki almadığı, sır saklamaktaki ustalığı, düşmanlarının dahi aleyhinde konuşmaması gibi karakter bilgileri; Ruslarla mücadelesi ve ölümü;

Talat Paşa'nın şahsiyeti; İttihat ve Terakki içindeki yeri; nüfuzunu mal kazanma yolunda kullanmaması; Almanya ve Avrupa'daki hayatı ve faaliyetleri; Mustafa Kemal'le ilişkisi ve Ankara tarafından yetkilendirilmesi; Bolşevizm'e bakışı; İngilizlerle görüşmesi ve onlara, yetkili biri olarak, Sevr Anlaşması'nda değişiklik yapmaları halinde Ankara'ya giderek TBMM Hükümeti'ni barışa yanaştırma sözü vermesi; öldürülmesi;

Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetleri; Suriye'deki icraatı ve hataları ile bu bağlamda Türk-Arap ilişkileri gibi konularla ilgili değerli bilgiler verilmektedir.

Çevirmenin nereden -yazı dizisi, kitap- tercüme ettiğini belirtmediği eser, tahminimize göre 1920'li yılların ortalarında yayımlanmış yazılardan oluşup, *Batı'ya Karşı İslam* kitabındaki alıntı ve özetlemelerden *Sîretü Zâtiyye* adlı otobiyografisiyle örtüşmektedir.[1]

Eserin yarısı Enver Paşa'ya, diğer yarısı ise Talat ve Cemal Paşalara ayrılmıştır.

Aziz Akpınarlı tarafından çevrilerek *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları* adıyla 1948'de Samsun'da basılmasına[2] rağmen, kullanılan eski kelimelerin yoğunluğundan, günümüz diline uyarladığımız gibi, cümle yapılarının ve üslubunun bozukluğu nedeniyle birçok yerini adeta yeniden yazmak durumunda kaldık.

Bazı kelimelerin asılları parantez içerisinde korunurken, gerekli görülen yerlere dipnotlar düşülüp, kitapta isimleri geçen önemli kişiler hakkında biyografik bilgi verilmiş; bölümlendirme,

---

[1] William L. Cleveland, *Batı'ya Karşı İslâm, Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, s. 75-104, Türkçesi: Selahattin Ayaz, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991.

[2] Kapakta 1952, İl Matbaası, 78 s.

başlıklandırma, indeks ve fotoğraflarla zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Sondaki ek bölüme, Şekip Arslan'ın Berlin'den Moskova'daki Enver Paşa'ya gönderdiği bir mektup ve Paşa'nm kardeşi Mehmet Kâmil ve yaveri Muhittin Beylerle yapılan mülakatlarla, Abdülkadir Baysun'un Paşa'nm öldürülmesiyle ilgili hatırası alınmıştır.

Yorum ve görüşlerindeki hakkaniyet ve insaflılığın kendisini belli ettiği merhum Şekip Arslan'ın Enver, Talat ve Cemal Paşaların özellikle 1918 sonrasında, yurtdışmdaki hayat ve faaliyetlerine ilişkin hatıra, gözlem ve tespitleriyle ve zaman zaman geçmişe dönük yorumlarıyla eserin olumlu bir işlev göreceği kanısındayız.[3]

Şekip Arslan, bu eserinde, gözlemlerini olduğu gibi aktarırken, yanlış gördüğü yerleri eleştirmekten de çekinmemiştir.

Toplumlara ve milletlere mal olmuş şahsiyetler, hata ve sevaplarıyla, oldukları gibi ortaya konulmalıdır; ancak taraftarlarının övünme, karşıtlarınınsa karalama vesilesi edinerek geçmiş düşmanlıkların yenilenmesi ve yenilerine yol açılması için değil; dersler çıkararak yararlanmak, benzer hataları tekrarlamamak... Kısacası, tarihi tekerrür ettirmemek için!.. İbret vererek muhtemel hataları engelleyip, sağlıklı adımlar atılmasına yardımcı olmayan bir tarih anlayışı gerek bireylere, gerekse de toplumlara zarardan başka birşey getirmez.

Geçen geçmiş, gidenler hata ve sevaplarıyla geçip gitmişlerdir. Zaman, geçmişte yaşayanların doğrularından olduğu kadar yanlışlarından da yararlanarak hataları asgariye indirme, onların yanlışlarına düşmeme ve gelecek nesillere güzel örnekler bırakma zamanıdır. Zaten tarihin işlevi de bu değil midir?..

Tarihin işlevine kavuşması dileğiyle...

---

[3] Aynı tarihlerde Almanya'da yaşayan ve Talat Paşa ile ilişki içerisinde bulunan Arif Cemil Bey'in (Denker) hatıraları, pek çok konuda, Şekip Arslan'ın bu eserindeki bilgilerle örtüşmektedir. 14 Mayıs-13 Temmuz 1922 tarihleri arasında "İttihad ve Terakkî Rüesâsınm Diyâr-ı Gurbet Maceraları" başlığıyla *Tevhîd-i Efkâr*'da tefrika edilen hatıralar, son zamanlarda kitap şeklinde de yayımlanmıştır: *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, haz. Yücel Demirel, İstanbul, 1992.

Son verirken, arşivindeki bir fotoğrafı kullanmamıza izin veren sayın Ahat Andican'la Truva Yayınları yetkililerine teşekkürü borç bilirim.

Ömer Hakan Özalp
Haziran 2004
Fatih

ŞEKİP ARSLAN
(1869-1946)

Ahmed eş-Şerebâsî'nin deyimiyle "Osmanoğulları'ndan daha fazla Osmanlı olmak isteyen" emîrü'l-beyân (belâgatın prensi) Şekip Arslan, 1869'da Lübnan'ın Şuveyfe köyünde, bir Dürzî ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası düşük dereceli bir mahalli memur idi. Arslan Ailesi, Cebel-i Lübnan'da Dürzî aşiretlerinin en şereflilerinden kabul edilmekteydi. XX. yüzyılın başlarında, ailenin bireylerinden kimi memur, kimi hariciyeci, kimi mebus, kimi de edip olmuştur. Şekip'in ailesi Dürzî kimliğini bırakıp İslam'a dönerek Arap-Osmanlı cemiyetinde isim yaptı.

Büyük kardeşi Nesib (öl. 1927) edebiyat çevresi içinde yer alıp, Dünya Savaşı'ndan önce İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerine karşı Arap protesto hareketine katıldı. Küçük kardeşi Adil Bey ise, İstanbul'da edebiyat fakültesini bitirdikten sonra 1914-16 yılları arasında Şuf kaymakamlığı, 1916-18 arasmda Osmanlı Meclisi'nde mebusluk yaptı. 1925-26'da Suriyelilerin Fransızlara karşı verdiği bağımsızlık mücadelesine katıldı. 1946-49 yıllarında Suriye'nin ilk bağımsız hükümetinde bakanlık yaptı. 1954'te öldü.

Şekip Arslan 1874'te Beyrut'ta Medresetü'l-Hikme adındaki Maruni okuluna girdi. Şekip bu okulda edebiyata yöneldi; Arapça ve Farsça'nın yanı sıra Fransızca'yı da öğrendi. 1881'de mezun oldu. 1886'da (17 yaşmda) ilk şiir kitabı yayımlandı. Daha sonra Türkçe'yi de öğrenmesi için Medrese-i Sultaniye'ye gönderildi. Burada bir yıl okudu (1887). Üniversiteye gidemediğinden kendi kendisini yetiştirmek durumunda kaldı.

Medrese-i Sultaniye'de hocası olan Abduh'un etkisinde kaldı. Dersler dışında sohbetlerine de devam etti. Abduh'un 1888'de Mısır'a dönmesi üzerine Şekip Arslan, Şuveyfe nahiye müdürlüğünü üstlendi. Bu görevi iki yıl sürdürdükten sonra istifa etti. 1890-92 arasında iki buçuk yıl seyahat etti. Önce Kahire'ye giderek iki ay

Abduh'un misafiri oldu. Bu sırada Sa'd Zağlul'la ilişkide bulunmuş, Ahmed Zeki'yle dostluk kurmuş, Hidiv Tevfik tarafından kabul edilmiş ve *El-Ahram* ve *El-Müeyyed*'e makaleler yazmıştır.

Arkasından, iki yıl kalacağı İstanbul'a gitti. Maliye Bakanı Hasan Fehmi ve Maarif Bakanı Münif Paşa'nın çevresinde bulundu. 1892'de, hayatı boyunca emperyalist bir tehlike olarak göreceği Avrupa'ya (Paris, Londra) geçti. Ahmed Şevki Bey'le tanıştı. Aynı yıl İstanbul'a tekrar döndü ve o sıralarda İstanbul'a gelen Efgani ile görüştü.

Yine aynı yıl Lübnan'a döndü. 1902'ye kadar on yıl şiir yazdı, ilmi araştırmalar yaptı, Kahire ve Beyrut'un meşhur gazetelerinde makaleler yayımladı. "Enerjisini politikaya harcamış olmasaydı, Şevki'nin yerine Arap dünyasında emîrü'ş-şuarâ (şairlerin şahı) olabilirdi." denilmektedir. El yazması klasik İslami eserleri inceledi, Chateaubriand'ın, Endülüs Müslümanlarını anlattığı *Son İbn Serrâc'ın Macerası* adındaki romanını çevirerek yayımladı.

1902-1907 yılları, siyaseti Arslan Ailesi'ne itibar kaybettiren mutasarrıf Muzaffer Bey'le mücadeleyle geçti. Şekip, amcası Mustafa'nın yerine kısa bir süre Şuf kaymakamlığı yaptıysa da mutasarrıf Muzaffer'le rakip Canbulat Ailesi'nin baskıları yüzünden istifa etmek zorunda kaldı.

Jön Türklerin teşkilat-ı esasiye kanununu kabul ettirme çabalarını destekledi. Jön Türk hareketinin 1908'deki başarısı üzerine, Şekip Arslan, Arslan Ailesi'nin Şuf'taki hakimiyetinin sembolü olan bu makama tekrar sahip oldu. Ancak onun arzusu kaymakamlık değil, İstanbul'da Cebel-i Lübnan'ı temsil etmek idi. İki yıl bu görevde kaldıktan sonra, mutasarrıfla aralarında geçen bir tartışmadan dolayı istifa eti.

Güçlü bir padişahın gitmesine üzülmekle birlikte, Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra kurulan yeni rejimi ve onun yabancı güçleri dışarı atma çabalarını desteklemekten geri kalmadı. Ona göre Osmanlı'nın yaşaması, askeriyenin yüksek görev kabiliyeti ile donanmasına bağlıydı.

1911 Ekim'inde, Libya'yı işgal eden İtalyan güçleriyle savaşmaya gitti. Bir yılını asker, kurtarma elemanı ve propagandacı ola-

rak geçirdi. Şam'daki Osmanlı komutanlığına bir plan sunarak, bir grup asker ve subayın Libya cephesine ayrılmasını başardı. Arslan komutasındaki ve Bedevi kılığındaki askerler İngiliz kontrolündeki Mısır'ı geçmeyi başardı. Ancak, El-Ariş'ten ileri geçirilmeyerek, bir süre alıkonulduktan sonra bir gemiyle Yafa'ya gönderildi.

Burada duramayan Arslan, bir gemiye binerek Mısır'a geçti. 1912'nin ilk aylarını Mısır Kızılay Teşkilatı'nda çalışarak geçirdi ve bu sırada, Hidiv Abbas Hilmi ile dostluk kurdu. 1912 Nisan'ında Trablusgarp'a gitti. Trablusgarp'ın müdafaasında bulunamadıysa da Enver Paşa'nın dostluğunu kazandı. 1911-12 yılları arasında *El-Müeyyed*'de yayımladığı makalelerde Osmanlı mefkûresine olan bağlılığı ile Batı emperyalizmine duyduğu düşmanlığı ortaya koydu.

Osmanlı kuvvetlerinin Trablusgarp'tan çekileceğini öğrendiğinde İstanbul'a giderek, hükümeti Kuzey Afrika'da savaşmaya ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Ona göre "Trablusgarp'ın çölleri savunulamazsa, Şam'ın bahçeleri de savunulamaz"dı. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Arslan, Kızılay'la Mısır Yardımseverler Derneği'nin imkânlarını Balkan muhacirleri için seferber etti.

Trablusgarp'ın iç politik çekişmeler yüzünden kaybedildiğine, dolayısıyla güçlü bir hükümetin işbirliği ve birleşme programına ihtiyacı olduğuna inanan Şekip Arslan, Babıâli Baskını sonrasında kurulan yeni rejimi destekledi ve adeta onun sözcülüğünü yaptı. Yeni rejimin gayelerini Arap halklarına anlatma görevini üstlendi. 1913'te, bu görevle Beyrut, Şam ve Kudüs'e gitti. Abdülaziz Çaviş'le Medine'ye bir propaganda gezisi yaptı.

Ancak onun hareket noktası, iç politika malzemesi olmadığı gibi, ideolojik yönleri ağır basan sözcüler gibi, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Arapçılık zihniyeti ile de bağdaşmıyordu. Pratik bir mesajı vardı: Parçalanmış bir imparatorluğun Avrupa'ya yem olacağını. Arap ülkelerinin merkezlerinde Araplarla Türkler arasındaki bölünmenin çok garip ve de gereksiz olduğunu; imparatorluk mefkuresine sıkı sıkıya sarılmak gerektiğini; yabancı güçlerin, Türklerle Araplar arasında anlaşmazlık bulunduğu kanaatini yayarak bu yolla kendi çıkarlarına kapı araladıklarını; Osmanlı topraklarını ele geçirip kolonileştirmek istediklerini savundu. Yine

bu kaygıyla, Arap reformcularına saldırarak, Osmanlıcılık fikri etrafında birleşmek gerektiğini ifade etti. Bu yüzden, başta Reşid Rıza olmak üzere pek çok kimsenin şimşeklerini üzerine çekti.

1913 yazında, İttihatçı hükümet tarafından, Arap görüşünün dile getirileceği ve uzlaşma yollarının aranacağı bir dizi konferansa katıldı. Devleti tenkit etmeyi onu sabote etmek olarak algılayan Şekip Arslan'a göre, birleşik merkezi otorite, bölgesel otonomi anarşisinden daha iyiydi. Yine o, Abdülhamid'in siyasetinin geçerliliğine, bu siyasette yapılacak değişikliklerinse ancak bozgunla sonuçlanacağına inanmaktaydı.

Nisan 1914'te, Havran'dan mebus seçildi. Bu sıralarda Suriye'ye giden Cemal Paşa'nın siyasetinin, ailesinin hususi imtiyazlarını ortadan kaldırmasına ses çıkarmadı. O, Avrupa gözetiminde ve Hıristiyan yönetimindeki bir özerk bölge yerine, Müslüman Osmanlı Devleti'nin insanı fazla sıkmayan şemsiyesi altında yaşamayı tercih ediyordu. Kanal hareketi sırasında Dürzîlerden 120 kişilik bir gönüllü birliği oluşturarak başlarına geçti.

1914-16 yılları arasmda Cemal Paşa'nın çevresinde yer aldı. Yüzlerce Arap soylusunun ve binlerce kişinin Kudüs ve Anadolu'ya sürülmesi, 1915-16'da Arap liderlerinin idam edilmesi ve açlığa karşı verilen savaşın kaybedilmesi yüzünden, ilerleyen yıllarda pek çok suçlamayla karşı karşıya kaldı. Ancak, anlaşıldığı kadarıyla Şekip Arslan, olayları elinden geldiğince önlemeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır.

1916 yazında Beyrut'ta evlenen Şekip Arslan, o yılın sonlarında Suriye'den ayrıldı. Sonraki bir yılın büyük bir kısmını, İstanbul'da uluslararası kuruluşların Lübnan'a yardım etmelerini sağlamak için hükümet ve meclis nezdinde mücadele ile geçirdi. 1917'nin son çeyreğiyle 1918 ortalarında Enver Paşa'nm ricasıyla ve özel görevlerle Almanya'ya gitti. İstanbul'a dönerken, yolda karşılaştığı İstanbul'dan kaçan bir grupla birlikte tekrar Berlin'e döndü. Oradan İsviçre'ye geçerek, yirmi sekiz yıl sürecek sürgün hayatının ilk yılını burada geçirdi.

1919 yılının büyük kısmmı İsviçre'de geçiren Arslan, tekrar Berlin'e döndü. İttihat ve Terakki'nin burada yaşayan liderleriyle

bağlantıya geçti. Talat Paşa'nın yardımıyla, Berlin'deki Müslümanları biraraya getirmek için kurulan Şark Kulübü'ne başkan seçildi. 1921 Haziran'ında Enver'in isteğiyle Moskova'ya seyahat etti. Bu seyahat "komünist sempatizanı" diye anılmasına sebep oldu.

1921 yazı sonlarında, Cenevre'de yapılan Suriye-Filistin Kongresi sekreterliğinde bulundu. 1922 Mayısı'nda Cenova'da, Mazlum Halklar Birliği Kongresi'ne katılarak bir konuşma yaptı. Yine aynı yılın temmuzunda, Londra'da, Milletler Cemiyeti'nin Suriye ve Filistin için alınan manda kararını tescil etmesini protesto etti. Ağustos ayında Roma'ya giderek İtalyanların Milletler Cemiyeti'nde yardımını sağlamaya çalıştı.

1920 yılından başlayarak, Arap meseleleriyle ilgili görüşlerini içeren tebliğler yayımladı; ki bunların en önemlisi, münferit Arap devletlerinin zaaflarını kapatmak üzere bir Arap Milletler Cemiyeti'nin kurulmasını istediği 1923 tarihli tebliğdi.

İttihatçı liderlerin ortadan kalkmasıyla, Osmanlı'nın toparlanıp ayağa kalkamayacağına inanan Şekip Arslan'ın, Türkiye'de kurulan cumhuriyete karşı tepkisi, ilgisini Osmanlı eyaleti olan Arap topraklarının Avrupalılarca işgaline yöneltmek oldu. 1923 sonlarında, Fransızları Suriye'den atmak için ortak bir Türk-Arap cephesi kurmak amacıyla İstanbul'a gitti. Ancak Mustafa Kemal, Türkçe konuşmayan bölgelerde Osmanlı sınırlarını yeniden oluşturma yönündeki istekleri kabul etmedi.

Bunun üzerine Arslan, Mersin'e yerleşerek 1924'ün ilk sekiz ayını burada geçirdi. 1924 ilkbaharında, altı yıldır göremediği ailesiyle buluştu. Yaz sonlarında ailesini orada bırakarak, birkaç aylığına Avrupa'ya döndü. İsviçre'de sürgün Arap liderleriyle temasa geçti ve Berlin'de Alman yetkililerle görüştü. 1925 yılı Ocak ayında tekrar Mersin'e geldi. Sekiz ay daha kaldıysa da, siyasi-sosyal hiçbir faaliyette bulunamadığı bu şehre yerleşmeyi düşünmedi.

1925 yazında, Suriye'de Fransız mandasına karşı isyan başladığında, Kahire ve Avrupa'daki sürgünler tarafından, bir delegasyonun Milletler Cemiyeti nezdinde Suriye'nin menfaatlerini temsil etmesi önerisinde bulunulduğunda, Arslan, bu sorumluluğu yüklenmek üzere Avrupa'ya dönmeye karar verdi ve İsviçre'de sürekli ikamete başladı.

Bundan sonraki hayatı, Arap-İslam ülkelerinin bağımsızlığı mücadelesiyle geçen Şekip Arslan, 9 Aralık 1946'da Beyrut'ta, geride onlarca değerli eser ve yüzlerce makale bırakarak hayata gözlerini yumdu.

Geniş bilgi için, bu biyografiyi özetlediğimiz şu esere bkz. William L. Cleveland, *Batı'ya Karşı İslâm, Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, Türkçesi: Selahattin Ayaz, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991.

ÖNSÖZ

Doğu ve Batı'nın çağdaş meşhurlarından, kalem ve edebiyat üstadı, büyük yazar Emir Şekip Arslan'ın, her siyah satırından okuyucunun kafasına bir sosyal ders ve ibret ışığının aksettiği ve milli tarihimizin acı-tatlı kahramanlık sayfalarını, gerçeğin abideleşmiş güzellikleri şeklinde, hayranlık verici bir heyecanla sergilediği kıymetli yazılarını, onun bilgece işaretleri ve zevki coşturan estetik üslubu ile, kısacası tam anlamıyla dilimize çevirmek kolay değildi.

O halde, bu yazıları dilimize çevirme zahmetine katlanmanın sebebi neydi denilebilir?

Bunun, bir değil -aşağıda yazıldığı üzere- birtakım sebepleri vardır:

Bu eserde; konuların yerine göre uzatılması veya kısaltılması gibi, okuyucu üzerinde iyi etki bırakacak gerekli noktalara dikkat edilmiştir.

Bu eser; kutsal değerlerimize saygısı, Türk tarihine, Türk kahramanlığına hedeflenmiş, tarihimize içtenlikle bağlılık göstermiştir.

Bu eserde; Batı dünyasının; bencilliği yüzünden kendisiyle birlikte Doğu dünyasını da ne yaman zarar ve tehlikelerle yüz yüze bırakmış olduğu inkâr edilemeyecek bir açıklıkla ortaya konulmuştur.

Bu eser; öteden beri, dirâyet ve isabetle yönetildiği neredeyse tüm dünyaca kabul edilmiş olan Büyük Britanya (İngiliz) İmparatorluğu siyasetinin, bir zamanlar Bolşevik siyasetine yenilerek aldatılmış durumuna düştüğünü açıkça ispatlamaktadır.

Bu eser; Müslüman milletlere karşı, Bolşeviklerin içyüzünü, gerçeğe en yakın bir şekilde açıklamaktadır.

Bu eserde; Bolşeviklerin, Milli Mücadele sırasında bizimle kurdukları dostlukta bile samimi olmadıkları ve bu dostluk maskesinin altında, Gazi Mustafa Kemal ile Enver Paşa'yı vuruşturup Anadolu'yu kardeş kanına boyadıktan sonra, mahut Moskof emelini gerçekleştirmeye kalkışmak gibi hain maksatların yattığı duyurulmaktadır.

Bu eser; Talat Paşa, Prens (Said) Halim Paşa, Cemal Paşa, Doktor Nâzım, Doktor Bahâ(eddin) Şakir ve Cemal Azmi gibi değerli Türk evlatlarının gurbet ellerinde, hain komitalar tarafından kurşunla arkalarından nasıl kahpece vurulup şehit edildiklerini, bütün dramatikliğiyle ve çok asil ve temiz duygular uyandıran candan bir ifade ile anlatmaktadır.

Bu eser; şehit Enver Paşa'nın, her biri başlı başına bir yiğitlik ve cesaret arz eden yurtdışmdaki milli cihatlarını, hatalarını hata, sevaplarını sevap, doğrularını doğru olarak değiştirmeden anlatmakta ve gözler önüne sermektedir. Onun Ruslarla olan siyasi ilişkilerini ve nihayet Türkistan'daki gazâlarmı ve bunlardan birinde nasıl şehit düştüğünü ve 30.000 kişilik muazzam bir cemaatla kılınan cenaze namazının ardından Türk Buhara'nın şefkatli bağrında Allah'ın rahmetine kavuştuğunu çok hazin ve dokunaklı ifadelerle anlatmaktadır.

Bu eserde; Allah, adalet, hakkaniyet, ahlak, milliyet, inkılapçılık ve demokrasi fikirleri ile, zulüm ve diktatörlüğe nefret duygusu, vefakârlık, mertlik ve sadakat karakterleri, okuyucunun dikkatine çarpacak şekilde kıymetlendirilmiş bulunmaktadır.

Bu eser; genç bir adamın heyecanlı bir roman okurken aldığı zevkle ve usanç duymaksızın okunacak derecede çekici olmakla birlikte, okuyanlar, kalplerinde alevlenmiş acı-tatlı heyecanların rengarenk zevkleriyle adeta içlerinin ısındığını hissederek, manevi bir sarhoşluğun keyfini yaşayacaklardır.

İşte; anlatmaya çalıştığım üstün nitelikleriyle cazibesine tutulduğum *Sürgünde Üç Ölüm* isimli bu eseri, okuyuculara fikir alanında hizmet emeliyle dilimize çevirmiş bulunuyorum. Algılamalarımda (telakki) az-çok isabet ederek, umduğum hizmet yerini bulacak olursa ne mutlu bana. Sonucu, eserin göreceği rağbet belirleyecektir.

I. ŞEHİT ENVER PAŞA

1918 yılı yaz mevsimi sonlarında, Bulgar ordusu savaş cephesinden çekilip, Bulgarlar barış isteyince, müttefiklerin beş yüz bin kişilik orduları Balkanlar'a doğru yürüyüşe geçti. Bunun üzerine, Avusturya-Macaristan Devleti'nin eli altındaki askerlerin tuttuğu cepheler düşüp, bu devlet de barış istedi.

Bulgar ve Avusturya cephelerinin birbiri ardınca düştüğü ve bu devletlerin barış istediği haberi Türkiye'de, Balkanlar'a yönelen müttefik ordularından bir kısmının İstanbul üzerine yürüyebileceği korkusunu uyandırdı. Bu münasebetle Harbiye Nâzırı (Savunma Bakanı) Enver Paşa, silah altına alınmayan en son kuvvetleri de başkenti savunmak için toplamaya kalkıştı. Vaktiyle Kafkas cephesine gönderilen ve Bakü ile bazı Azerbaycan topraklarını işgal eden ordularm geriye, İstanbul'a gelmelerini emretti.

Enver Paşa'nın düşüncesine göre, barışm en hafif şartlarda gerçekleşmesi, Almanya cephesinde düşmana karşı koymaya bağlıydı.

Ancak Bulgar ve Avusturya[4] cephelerinin birbiri ardınca çökmesi dışında, Türk kamuoyunun, hatta savaşan ülkeler halkının genelinde, Vilson Prensipleri gereğince "her milletin, çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde hakimiyetinin tanınması" esası üzerinde barış yapılacağı kanaatinin belirmiş olması; Enver Paşa'nın savaşı sürdürme ve müttefiklere karşı koyma yönündeki tüm gayretlerini suya düşürdü.

Kamuoyu, hatta bizzat İttihatçıların bile çoğu barışa yöneldi.

İş bu noktaya varınca, Sadrazam Talat Paşa istifa ederek yerine Arnavut Müşir Ahmet İzzet Paşa geçti. Bu kabinede Bahriye Nâ-

---

[4] Eserin aslında kullanılan *Nemse*, Osmanlı döneminde Avusturya ve Avusturyalılar hakkında kullanılırdı. (Ö.H.Ö)

zırlığı'nı (Deniz Bakanlığı) Rauf (Orbay), Dahiliye Nâzırlığı'nı (İçişleri Bakanlığı'nı) da Fethi (Okyar) aldı. Babıâli, müttefiklerden barış istedi. Öteden beri savaştan nefret edip barışa rağbeti fazla olan VI. (Sultan) Mehmet Vahdettin, başlattığı barış girişimini hızlandırması için Ahmet İzzet Paşa kabinesine baskı yaptı.

Bu suretle, yeni sadrazam; aralarında Rauf Bey'in de bulunduğu bir heyet teşkil edip, Çanakkale Boğazı önündeki Mondros Limanı'nda İngilizlerle ateşkes (mütareke) yapmakla görevlendirdi. Burada, ilk görünüşte çok ağır şartlar içeren bir ateşkes imzalandıysa da, sonraları çok hafiflemiştir. Müttefikler, bu anlaşmanın şartlarını, İstanbul'la bazı bölgeleri işgal etmeksizin olduğu gibi yerine getirmiş olsalardı Türkiye kendisini bahtiyar sayacaktı.

İstanbul'dan Kaçış

Müttefiklerin, savaş sırasındaki vaatleriyle ateşkes anlaşmasındaki taahhütlerini unutmuş oldukları, Vilson Prensipleri'ninse büsbütün unutulup ortadan kalkmış olduğu Türklerce sonradan anlaşılmıştır. İttihatçıların, mütareke sıralarında, liderleri Talat Paşa'nın önerisiyle aldıkları kararlardan biri de "İttihat ve Terakki Partisi"ni dağıtıp yerine "Teceddüt Partisi" adıyla yeni bir parti kurmaktı. Bu tedbir, Talat'ın dirayetinin ve ince buluşunun eserlerinden sayılır. Böylece, müttefiklerin nefret ettiği ve halkın duymaktan usandığı partisini, isminden başka bir şeyini terk etmeyerek yaşatmış oluyordu. Amaçları, geçici bir süre için hükümetten el çekerek, krizin sona ermesini ve ne şekilde olursa olsun barışın gerçekleşmesini beklemekti. Ancak, müttefiklerin Boğaziçi'ne girme ve karadan ve denizden yolları kesme zamanı yaklaştığı sıradaydı ki, öteden beri İttihatçılardan hoşlanmayan ve onları tepeleme arzusuna kapılan Sultan Vahdettin'in, İngilizlerle gizlice anlaşarak, kendilerini yakalattırıp Ermeni ve Rum gibi unsurların öldürülmesi iddiasıyla yargılayıp, sonuçta idam ettirilmelerinin tasarlandığını haber aldılar. Bunun üzerine, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle, savaş boyunca hükümetlerde sorumluluk almış kimseler Enver Paşa'nın evinde toplandılar.

Uzun uzadıya konuşup görüştükten sonra, içlerinden müttefik düşmanların kinini üzerlerine en çok çeken sekiz kişinin ülkeyi terk etmesi kararlaştırıldı.

Bu sekiz kişi Talat, Enver, Cemal, Beyrut eski Valisi Azmi, İstanbul eski Polis Müdürü Bedri,[5] Doktor Nâzım, Doktor Bahâeddin Şakir, İttihat ve Terakki Genel Sekreteri Mithat Şükrü (Bleda)[6] idi. Mithat Şükrü, Talat Paşa'ya herkesten daha yakın ve çok samimi arkadaşı ve dostu idi. Onun İstanbul'dan ayrılmak istemediğini, fakat kendisine bağlılığından dolayı fedakârlığı göze alarak, buna razı olduğunu tahmin eden Talat Paşa'nın "İstanbul'u terk etmek istemiyorsan benim için yurtdışına gelmeni istemem!" şeklinde ihtarda bulunması üzerine Mithat Şükrü diğerlerinden ayrılarak İstanbul'da kaldı.

---

[5] 1881'de İstanbul'da doğdu. Hukuk mektebini bitirdi. Adliyede çeşitli memurluklarda bulundu. Kasım 1913'te İstanbul Polis Müdürlüğü'ne getirildi. 1916 Mayıs'ında İstanbul Belediye Başkanlığı'na, Temmuz 1917'de Halep Valiliği'ne tayin edildi. Hakkında yapılan tahkikatta, kanunsuz muamele ve suistimalden suçlu bulundu. 1918'de, İttihat ve Terakki rüesasıyla birlikte yurtdışına kaçarak İtalya ve Almanya'ya sığındı. Mayıs 1920'de, Moskova'ya gitti. Halk Şûrâlar Fırkası kurucuları arasında yer aldı. Buradan, Afganistan'da bulunan Cemâl Paşa'nın yanına geçti. Cemâl Paşa, Mustafa Kemâl Paşa'dan, onun Afganistan Elçiliği'ne atanmasını istedi. Afgan hükümetinin Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı'na getirildiyse de çok geçmeden öldü. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 389-402, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul, 1996; Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a*, s. 332, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995. (Ö.H.Ö)

[6] 1874'te Selanik'te doğdu. Ortaöğretimini İstanbul'da tamamladı. Sonra Cenevre Üniversitesi Fen Fakültesi'nde okudu. Bu sırada Jön Türk hareketine dahil oldu. II. Meşrutiyet meclislerine milletvekili olarak katıldı. 1916'dan, kapandığı 1918'e kadar İttihat ve Terakki'nin Kâtib-i Umumiliği'ni (Genel Sekreterliği'ni) yaptı. Mütarekede Malta'ya götürüldü. Burada üç yıl kaldıktan sonra 1922'de Berlin'e gitti. Bilahare, Mustafa Kemal Paşa'nın beraber çalışma önerisini kabul etmeyerek İzmir'de ticaretle iştigal etti. 1926'da, diğer İttihatçılarla birlikte İzmir suikasti dolayısıyla yargılandıysa da berat etti. 1935'te Mustafa Kemal'in teklifiyle Sivas'tan milletvekili oldu ve 1950'ye kadar dört dönem milletvekilliği yaptı. 19 Şubat 1956'da İstanbul'da öldü. Hatıraları, ölümünden sonra, oğlu Turgut Bleda tarafından yayımlanmıştır. *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979. (Geniş bilgi için bkz. Ömer Faruk Şerifoğlu, "Bleda, Midhat Şükrü", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. I, s. 326, İstanbul, 1999)

Yedi göçmen, Kırım üzerinden Almanya'ya geçmek üzere, 1918 yılı Kasım'ının birinci haftasında İstanbul'dan ayrıldı.

İçlerinden birinin sonradan bana yazdığına göre, içine düştükleri bu büyük tehlikeden sonra, ne yolda hareket edip ne yapmaları gerektiği ve bu müthiş yenilgi sonrasında Türkiye ile diğer İslam ülkelerinin karşılaşacakları ıstırap ve felaketleri önlemek için ne gibi tedbirler alınabileceği üzerinde konuşarak yol almışlardır.

Enver Paşa, yapılacak tek makul işin, Rusya'ya geçip Ruslarla anlaştıktan sonra Türkistan'ı ayaklandırmak ve Kafkaslar'da kurulacak bir örgüt vasıtasıyla düşmana karşı savaşmayı sürdürüp bu halde bir hayır ve zafer gözlemek; nasip değilse, aynı yolda ölmekten ibaret olduğunu söyledi. Talat Paşa, Enver Paşa'nın bu görüşünü kabul etmeyerek kanaatini şöyle belirtti:

"Bizim siyasi ömrümüz artık sona ermiştir. Haklı ya da haksız, milletin kin ve gazabı bir kere üzerimize dönmüştür. Yürüyeceğimiz en kısa ve uygun yol Avrupa'ya giden yoldur. Bir köşeye çekilip oturmalıyız ve hiçbirimiz, hangi sebeple olursa olsun, en ufak bir faaliyette bulunmamalı ve hiçbir şeye göz dikmemelidir. Bu durumda zamanın getireceği hadiseleri gözlemeliyiz. Gün geçer de bir fırsat çıkarsa faydalanmak tabiidir. Ancak, bugünkü halimizle ve şu anki şartlar içinde bize düşen, her türlü tiranlıktan ve her çeşit senlik-benlikten uzakta bir köşeye çekilip sinmekten ibarettir. Gerçi biz vicdanlarımıza karşı mahkûm değiliz; çünkü, biz milletimizi kurtarmak ve yurdumuzu yükseltmek istedik; ancak, talih bize yar olmadı. Bu durumda, artık görevlerimizi başkalarına terk etmemiz gerekir".

Enver dışındakiler, Talat Paşa'nın bu görüşüne katıldılar.

Kırım'da karaya ayak bastıkları dakikaya kadar, üç aşağı beş yukarı bütün yol boyunca, aralarındaki bahis bu konu üzerinde sürüp gitti.

Kırım, henüz Alman askerlerinin işgali altında bulunduğundan, Almanlar, onlar için bir katar hazırlamışlardı.

Rusya'ya Doğru...

Almanya'ya gitmek üzere Kırım'dan hareketle hayli yol aldıktan sonra bir istasyona vardılar. Geceyi orada geçirmeleri gerekti. Yolcular, o gecenin sabahında Enver Paşa'nın, kendilerinden ayrılarak tek başına katar ile doğuya doğru yol aldığını öğrendiler.

Düşman devletlere karşı savaşı sürdürmeyi ve bu bağlamda yeni maceralara atılmayı kararlaştırdığını bildikleri Enver Paşa'nın hedefi Kafkasya idi; çünkü, kardeşi Nuri Paşa, hatırı sayılır, önemli bir askeri kıta ile o taraftaydı. Aynı zamanda, Azerbaycan ve Dağıstan topraklarındaki Müslüman halkı ayaklandırabileceğine de inanmakta idi.

Daha sonraki tarihlerde, Azmi Bey bana, "Eğer Enver iç yüzünü bana olduğu gibi açsaydı, onu yalnız bırakmam, kendisine eşlik ederdim. Ancak, gecelediğimiz o istasyonda sabahleyin aradığımızda kendisini bulamadık ve o zaman gitmiş olduğunu anladık." demişti.

Enver'den sonra, geriye kalan altı ahbap -aşağıda anlatılacağı üzere- Almanya'ya gittiler.

Bunlardan ayrıldığını söylediğimiz Enver Paşa'ya gelince:

Bir müddet karada yol aldıktan sonra, Kırım limanlarından birine vardı. Burada motorlu veya yelkenli büyük bir deniz vasıtası bulamayınca, hizmetçileriyle birlikte adi ve küçük bir vasıtaya binip denize açıldı.

Yolda dehşetli bir fırtınaya tutulduklarından, yanlarındaki eşyanın çoğunu denize atmak ve geriye, Kırım sahiline dönmek suretiyle canlarını zor kurtardılar.

Karaya çıkan Enver Paşa hastalanmış ve sıhhati iyice bozulmuştu. Fırtınalı soğuk rüzgârlar, adeta ciğerlerine işlemiş, yağmurlar iliklerine geçmişti. Zatürreye tutulmuş olan Enver Paşa, iyileşinceye kadar kim olduğunu belli etmeksizin burada kaldı. Ayağa kalkınca doğru Almanya'ya gitti. Onun Almanya'ya geldiğini iki üç kişi dışında açıkça bilen yoktu. Berlin'de bulunduğunu arkadaşları Talat, Cemal, Azmi ve diğerlerinden dahi bir müddet saklamıştı.

Enver'in, içini dışına vermeme ve sır saklama hususunda olağanüstü bir kudreti vardı. Bu yetenekte, hiç kimse kendisine denk olamazdı.

Enver, Talat Paşa'nın aksine, duygularını ve işini saklamayı çok iyi bilirdi. Her şeyi açık açık söyleyen ve ağzına geleni söylemekte sakınca görmeyen Talat, Enver Paşa'dan çok daha zeki ve anlayışlı olduğu gibi, siyasi idrak ve kavrayışıyla fikri değerlendirmeleri de ondan çok üstün idi.

Enver, kendisini açığa vurmaksızm bir müddet Berlin'de, bir ziraatçı(?) olarak yaşadı. Bir sene kadar geçti. Halk, onun kim olduğu ve ne ile uğraştığı hakkında köklü bir bilgi edinememişti.

Öte yandan, İngiliz gazeteleri Enver Paşa'nın Kafkasya'da görüldüğünü yazıyor, diğer bir zaman da Türkistan'da bulunduğunu, bazen da Kürdistan'da olduğunu ilan edip duruyorlardı.

İngiliz basını bu gibi yayınlarla uğraşadursun, Enver, meşhur Bolşevik önderlerinden Şef Radek[7] Almanya'ya gelinceye kadar bir yere ayrılmadı. Radek Berlin'e gelince, Enver'le Talat onunla tanıştı. Görüşüp konuşmalar sonunda Bolşeviklerle işbirliği yapmayı kararlaştırdılar.

Bu sırada Almanya ile Rusya arasında ulaşım henüz sağlanamıyordu. Enver, Doktor Bahâeddin Şakir'i[8] yanına alarak, özel bir uçakla Rusya'ya gitmek üzere Almanya'dan havalandı.

---

[7] Karl Sobelshon Radek. Rus politikacı ve gazeteci. 1917'de Lenin'le birlikte Rusya'ya döndü. 1919'da Alman Marksistleriyle ilişki kurduğu gerekçesiyle Almanya'dan uzaklaştırıldı. 1923'te, Komüntern temsilcisi olarak etkinliklerde bulunmak üzere tekrar Almanya'ya döndü. 1924'te Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi oldu. 1927'de Trocki'cilikle suçlanarak sürgün edildi. 1929'da affedilerek *İzvestiya*'nın yazı işleri müdürlüğüne getirildi. Stalin'in temizlik harekâtı sırasında 1937'de on yıl hapse çarptırıldı. (Ö.H.Ö)

[8] 1874 yılında İstanbul'da doğdu. 1896'da askeri tıbbiyeyi bitirdi. İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerindendir. Tıbbiyede hocalık yaptı. İki kez sürgün cezasına çarptırıldı. 1905'te Paris'e kaçtı. 1913'te Teşkilat-ı Mahsusa'nm Siyasi Bölüm Şefi oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi olarak Erzincan yöresinde Ermeni olayları içinde faal rol oynadı. Mondros Ateşkes Antlaşması'yla birlikte, savaş suçlusu sayıldığından, 2 Kasım 1918'de Enver ve Talat Paşalarla birlikte Almanya'ya kaçtı. 1920 Eylül'ünde Bakü'deki Doğu Halkları Kurultayı'na katıldı. Aynı yıl İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Bakü Temsilciliğine getirildi. Örgütün Moskova'da düzenlenen kongresine katıldıktan sonra Almanya'ya döndü (1921 baharı). 16 Nisan 1922'de Berlin'de bir Ermeni tarafından vurularak öldürüldü. Siyasi ve mesleki eserleri vardır. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Demirel, "Bahaeddin Şakir", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. I, s. 283-284)

Pilot, yolunu şaşırdığından, Rus arazisi sanarak, Letonya topraklarında bir yere inmişti.

O sıralarda müttefikler bütün o havaliyi işgal etmekte olduklarından, yerli hükümet, bu uçak yolcularını alıkoymuş ve kim olduklarını ve yolculuklarının sebebini araştırmıştır.

Doktor Bahâeddin Şakir, Osmanlı Kızılayı tarafından Rusya'da bulunan hasta Türk esirlerini tedaviyle görevli olduğunu iddia etmiştir. Enver Paşa da, Kızılay'a mensup bir hastabakıcı olduğunu söylemiştir.

Letonya Devlet Başkanı, bu hava yolcularının hikâyesini, o zamanlar Paris'te toplanan Barış Konferansı'na yazdı. Konferansa başkanlık eden Fransa Başbakanı Klemanso, fotoğraflarının gönderilmesini isteyince, çıkarılan fotoğrafları ile alman ifadeleri Paris'e gönderilerek cevabı beklenmeye başlandı.

Bu sırada Enver Paşa, tedarik ettiği vasıta ile, Baltık ülkelerinden bazılarını işgali altında bulunduran Alman askeri teşekküllerinden birine haber göndererek, başına gelenleri bildirmişti. Kendisine, bir uçak gönderilerek arkadaşıyla birlikte kurtarılacağı cevabı verildi ve kaçırılacakları gün de bildirildi.

Enver Paşa ile Doktor Bahâeddin Şakir, silahlı bir bekçinin gözetimi altında, hava almak ve gezinmek üzere her gün kıra çıkarılıyorlardı. Bekledikleri gün geldiğinde, her zamanki gibi gezmeye çıktılar. Bekledikleri uçağın ineceği alana yöneldiler. Ancak, uçağın gelmesi gecikti. O kadar ki, gelmesinden ümidi kesip dönecekleri sırada yüksekten gelen motor sesi üzerine ağırdan aldılar. Az sonra küçük bir uçak pike yaparak yere indi.

Bekçi de beraberlerinde olduğu halde, üçü birlikte uçağa doğru koştular. Yaklaştıklarında, uçakta makineli tüfek taşıyan bir asker gördüler. Uçağın cihazlarını, makine aksamını gözden geçirmeye ve içini el ile yoklayarak incelemeye koyuldular. Silahlı bekçi şüphelenmiyor, uçağı merak ettiklerini sanıyordu. Ancak, uçağın içine oturmaları ile motorun çalışmasının bir olduğunu gören bekçi, yolcuların kaçmakta olduklarını anladıysa da, harekete geçmesine fırsat kalmadan, Enver'in makineli tüfeği kendisine yöneltmesinden dolayı, meçhul misafirlerin uçuşuna seyirci kalmaktan baş-

ka bir şey yapamadı. Bekçi, Enver'in tehdidinden kurtulduktan sonra, silahını arkalarından boşalttıysa da uçak yükselmiş olduğundan etkisi olmamıştır.

Rusya-Almanya Arasında Mekik Dokuma

Bu şekilde kurtulan Enver'i taşıyan uçak, arkadaşıyla birlikte Berlin'e döndü.

Bir süre sonra, Enver'in firar haberi Paris'teki Barış Konferansı'na ulaştığında, daha önce aldıkları fotoğraflarından kaçakların Enver ile Bahâeddin Şakir olduğunu bildiklerinden, ayıplanmaktan korkarak hadiseyi saklamış, resmen ilan etmekten çekinmişlerdir.

Bununla birlikte, gazetelerin tamamı bu işi daha önce yazmış ve ilan etmişlerdi.

Bundan sonra Enver Paşa, bu sefer tek başına bir uçağa binerek Moskova'ya gitmek üzere Berlin'den havalandı. Ancak, uçak yolda bozulduğundan, pilotla ikisi mutlak bir ölümden kurtularak Berlin'e geri dönmüşlerdir.

Enver Paşa üçüncü defa yine özel bir uçağa binerek Moskova'ya gitmek üzere Berlin'den ayrılmış, bu sefer sağ salim Moskova'ya inmiştir. Burada saygı ile karşılanmış, Kremlin Sarayı'na misafir edilmiştir. Kremlin kadar azametli ve heybetli bir başka binanın, dünyanın başka bir yerinde bulunduğunu zannetmem.

Enver Paşa ile Bolşevikler, müttefikler aleyhinde, özellikle de İngiltere'ye karşı işbirliği yapma hususunda anlaştılar.

Bu ittifaktan sonra Cemal Paşa ile Bedri Bey de Moskova'ya gelerek, İngiltere aleyhinde önlemler alma sözleşmesine katıldı.

O günlerde Enver Paşa'nın hanımı İstanbul'dan, kendisi de Moskova'dan Berlin'e geldi. Enver Paşa'nın, sultanın kızı olan hanımını ben de ziyaret ettim. Enver Paşa bu sefer Berlin'de kalmadı. Ancak, önceleri olduğu gibi hava yolu ile değil, Estonya'nın başkenti Reval şehrinden geçerek Moskova'ya gitmek üzere geri döndü. Beraberinde, Bolşevik önderlerinden bir kişi de bulunmakta idi. Reval'e vardıklarında, yerli hükümet tarafından alıkonularak, komünist propagandacılar oldukları kuşkusuyla hapse atılmışlardır.

Enver Paşa, Türk Kızılayı memuru olduğunu iddia etmişse de yerli makamlar ona inanmayarak, arkadaşını acımasızca dövmeye başlamışlardı. Beraberindeki Türk'ün kimliğini soruyor ve durmadan dövüyorlardı. Ancak, dayak yedikçe sır saklamakta katılaşan Rus, Enver Paşa hakkında hiçbir ipucu vermiyordu.

Şurasını belirtelim ki, Enver Paşa'nın şahsiyeti ve dikkat çeken siması, İçişleri Bakanı'nda, onun bir memur olamayacağı kanaatini uyandırmıştı.

Bundan dolayı, hüviyetinin bildirilmesi için baskı yapılıyor, o da kendisini gizlemekte ısrar ediyordu.

Bu durum bir müddet devam ettikten sonra, bir gün Rus'u dövdükleri gibi Enver Paşa'yı da dövmeye kalkışmışlardı. Ancak, bu işle görevli memurlar işe başlamadan, o tarihte Estonya'da bulunan İngiliz heyetinden bir kişi müdahale ederek, soylu ve saygın bir adam olduğu sezilen böyle bir kimseye dayak atılmasının doğru olmadığını söyledi ve baskı yapılmamasını önerdi. Bunun üzerine, ilgili makamlar, kim olduğunu öğrenemedikleri bu esrarlı yolcuyu serbest bıraktılar.

Bununla beraber, adi caniler ve suçlular arasında iki ay kadar hapishanede tutulmuştu. Bu süre zarfında, iki meçhul yolcuya, kuru ekmekten başka gıda namına birşey verilmemişti.

Serbest bırakılınca, Moskova'ya giderek, bir süre orada kaldıktan sonra, ailesini ziyaret için tekrar Berlin'e geldi.[9]

Bu sefer, İsviçre'den kendisiyle yaptığım haberleşme üzerine Berlin'de görüştük. Bir müddet sonra, sekiz on kişilik bir Türk grubu ile yine Moskova'ya döndü.

Tarih, 1920 Temmuz'una rastlamakta idi.

Bundan sonra yine Berlin'e geldi. 1921 Haziran'ı sonlarında tekrar Moskova'ya döndü.

Bu, onun son seyahati idi. Gidişinden üç ay kadar sonra bir erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Onun yüzünü görmek Enver Paşa'ya nasip olmadı. Bu durumda ebedi âleme göçtü.

---

[9] Enver Paşa'nın bir macera filmini andıran Rusya'ya gitme girişimleri için bkz. Arif Cemil, *a.g.e*, s. 55-74.

Bu maceralar içinde nihayet Bolşeviklerle arası açıldı. Türkistan'ı Ruslar aleyhine ayaklandırıp bizzat başlarına geçerek onlara karşı yaptığı çatışmada, 1922 Ağustos'u başlarında şehit düştü.

Mustafa Kemal'le Aralarındaki Gerginlik ve Enver'in Kişiliği

Mustafa Kemal'le aralarında gerginlik ve soğukluk olduğu doğrudur. Bu anlaşmazlık şu sebepten ileri gelmiştir:

Mustafa Kemal, Ankara'da bir hükümetin temelini attığı sırada, Enver de Rusların yardımı ile bir örgüt kurmuş ve Anadolu'da bu örgütün şubelerini açmak istemişti. Ancak, Mustafa Kemal buna karşı çıktı ve desteklemedi. Bu gibi örgütlerin millet arasına ikilik ve ayrılık fikirleri yayacağını, oysa, millet yurdunu savunmak için ayaklandığından, söz ve işbirliği gerektiğini ileri sürmüştü.

İşte bu sebepten dolayı Enver, Mustafa Kemal'e kırgındı. Mustafa Kemal'in bu hareketine, bir tür istibdat ve nefsinin arzusuna uyma anlamı veriyordu. Daha sonra, Enver Paşa'nın amcası, Irak kumandanı Halil Paşa'nın Trabzon'a gelmesi üzerine Mustafa Kemal'in onu oradan çıkarmaya çalışması ve Erzurum'a gelen Beyrut eski Valisi -ileri gelen İttihatçı- Azmi Bey'i Erzurum'u terk etmeye davet etmesi gibi olaylar üzerine Mustafa Kemal ile Enver arasındaki hava çok bozulmuş ve kararmıştı.

Yine bu bağlamda bahsedilen sebepler arasında, Mustafa Kemal'in, Türk ordusundaki bazı değerli kumandanları Enver'e bağlı oldukları şüphesiyle mevkilerinden aldığı söylentisi de vardı.

İşte bu ve benzeri sebeplerden dolayı Enver, Mustafa Kemal'e gücenmiş bulunuyordu. Biz samimiyetle arabuluculuk yapmaya çalışıyor, ikisi arasında baş gösteren anlaşmazlığın ilerlemesinden ve meş'um dedikodulara meydan verilmesinden kaçınılmasını istiyorduk.

Bu konuda defalarca konuşulmuştu. Bunlardan birinde, Enver'in Berlin dışındaki Garnfold'de bulunan evinde toplanmıştık. Türk milleti ile galip düşmanları arasında sürüp giden savaş hali devam ettiği sürece Mustafa Kemal ile işbirliği yapmasının zorunlu olduğunu, aralarında geçimsizlik ve anlaşmazlık olduğuna dair

yayılan haberlerin tüm İslam dünyasında acı ve kötü bir etki bırakacağını kendisine açıkça söyledim. Orada bulunanlardan yalnız Doktor Nâzım Bey[10] fikrime katılarak beni destekledi. Enver'se, olur veya olmaz, hiçbir şey söylemeksizin sustu ve sadece bizi dinledi.

Enver, Allah'ın yarattığı kullar arasında sır saklamaya en muktedir kimselerden biri idi. O, kızdığı vakit parlayanlardan ve bu halde bile konuşurken hesapsız, ölçüsüz söz söyleyenlerden değildi. Hele, kızdığında insanların ayıbını ortaya atan, lanet okuyan ve kaba saba konuşan biri hiç değildi.

Hayatı boyunca kendisiyle yakın temasta bulunanlar arasında bir gün hiddetlendiğini gören veya ağzından, küfür ve sövgü değil, çirkin ve kaba bir söz çıktığını bile işiten yoktur.

Herhangi bir konuda dertleşmeye kalktığında, kendisini inciten şey ne ise, onu ağzına almayarak, kastetmek istediği manaya, başka sözcükler kullanmak suretiyle işaret eder ve insanlara diliyle musallat olmaktan kaçınırdı. Başka bir deyişle diline sultanlık vermezdi.

Mustafa Kemal hakkındaki en ağır sözlerinin sonu da "Anadolu'da idare, adalet ve eşitlik üzere yürümüyor. Bu millet Sultan Abdülhamid'in istibdadına dayanamadı; çökecekti. Oysa o, bu devleti kuran Osman'ın oğludur. Bu millet Mustafa Kemal'in istibdat yükünü neden taşısın?" şeklinde idi. Taraftarlarından bazıları Musta-

---

[10] İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden olup 1870'de Selanik'te doğdu. Askeri tıbbiyede okurken 1895'te Paris'e kaçarak öğrenimini orada tamamladı. 1902'te gerçekleştirilen I. Jön Türk Toplantısı'na katıldı. 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temsilcisi olarak Selanik'e gitti. İttihat ve Terakki'nin 1908'den sonraki tüm kongrelerinde merkez yönetimine seçildi. Ortada pek gözükmemekle birlikte, perde gerisinde Cemiyet'in etkin idarecilerinden biridir. 1918'deki son İttihat ve Terakki kabinesinde Maarif Nâzırlığı yaptı. 2 Kasım 1918'de Talat ve Enver Paşalarla birlikte Almanya'ya gitti. Kafkaslar'da ve Rusya'da İttihat ve Terakki'yi canlandırma teşebbüsleri ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın kuruluş çalışmaları içerisinde yer aldı. 1922'de Türkiye'ye dönerek İzmir'e yerleşti. İzmir suikasti gerekçesiyle 26 Ağustos 1926'da Ankara'da asıldı. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Demirel, "Nâzım (Doktor)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. II, s. 352, İstanbul, 1999)

fa Kemal yönetiminin kötü taraflarını kendisine yazıyorlardı. Bu yüzden sükûneti bozuluyordu.

Ben sürekli, Mustafa Kemal'le aralarında çıkacak bir düşmanlığın birtakım kötü sonuçlar doğuracağını söylüyordum.

Şikâyetlerinde haklı olsa dahi, bunun böyle olduğunda ısrar ediyordum.

1921 Temmuzu'nda Moskova'dan ayrılacağım sırada kendisiyle vedalaşırken bu konudaki dileklerimde ısrar etmeyi unutmadım. Bütün Türkler arasında tam bir birlik kurulması gereken böyle bir zamanda, ayrılık fitnesi uyandırmaktan kaçınması gerektiğini söyledim.

Anlaşılıyordu ki, Mustafa Kemal, Enver Paşa'yı Moskova hükümetine bizzat şikayet ediyordu. Enver'e, aralarındaki anlaşma gereği verilmesi gereken mal ve silah gibi şeylerin verilmemesini istiyordu.

Sovyetler, Mustafa Kemal'in bu isteğini fırsat bilerek ve bunu bir mazeret gibi öne sürmek suretiyle Enver'e yaptıkları yardım taahhütlerinden hiçbirini yerine getirmemeye kalkıştılar.

Bolşevikler ve İslam Dünyası

Ben şahsen, öteden beri Bolşeviklerin Enver'i para ile, silahla güçlendirip, ona savaşma ve mücadeleye girişme imkanı vereceklerini ummuyordum. Bolşevikler, Enver'i ellerinde bulundurmak ve onu kendi politikalarında, halin icabına göre İngilizlere karşı tehdit için bir koz gibi kullanmak istiyorlardı. Enver'e ve ona bağlı kimselere karşı kendi hesaplarına daima uyanık bulunarak, siyasetlerinde onların sırtından geçinmek istiyor; ancak Enver'le arkadaşlarının, mücahede fikrini Rusya'da bulunan kalabalık Müslüman topluluklarına ulaştırmaktan çekiniyorlardı.

Hususiyle Enver, birkaç kez verdiği beyanatla kendisinin Bolşevik olmadığını, ancak ortak düşman olan müttefiklere karşı düşmanlık noktasında kendileriyle birlik olduğunu Kızıl hükümete açıkça bildirmiş bulunuyordu.

Bolşeviklerse, gerek duygu, gerekse iş olarak tam anlamıyla Bolşevik olanlar dışındakileri gerçekten destekleme âdetinde olmadıklarından, Enver Paşa'ya karşı davranışlarında samimiyet aramamak gerekiyordu.

Enver Paşa'ya, Moskova'da kalmasının tehlikeli olduğunu birkaç defa anlatarak demiştim ki:

"İslam dünyasının bir fikir ve gaye etrafında toplanmasını sağlamak için cihada kalkmış büyük bir fedakâr olduğunuzu Kızıllar da pekâlâ biliyor. Oysa, kalkındırmak istediğiniz bu topluluğun dağılmasını İngilizler kadar, hatta onlardan çok Ruslar istemektedir.

"Rusya'da otuz beş milyon Müslüman vardır. Bunların memleketleri birbirine ve hepsi de, dolaylı olarak dünyanın başka yerlerindeki İslâm ülkelerine bitişiktir. Ruslar bu yerlerin geçmişteki saltanatını ve üstünlüklerini unutmuyor ve bunu gözlerinde korkunç bir hayalet gibi canlandırıyorlar. Rusların, Müslüman milletlerin kıpırdaması ihtimaline karşı bin çeşit hesap yaptıklarında şüphe yoktur. Böyle olunca da, onlardan, özellikle de senden elbette çekineceklerdir.

"Sözden işe geçmelerinin tek şartı Bolşevikleşmek olup, İslam milletleri şu anki milli kaide ve inançları üzere yaşadıkça, Bolşevikler kendilerine yardım edecek değillerdir. Çünkü İngilizlerin, Müslümanlıkta Hindistan için gördükleri tehlikenin benzerini, Bolşevikler de Rus Türkistan'ı hakkında görmektedirler".

Enver cevap olarak dedi ki:

"Ben onlara, topraklarında herhangi bir harekete geçmemeyi taahhüt ettim. Kendilerini, başkalarıyla uğraşacağımıza ve amacımızın kendimizi İngiliz baskısından kurtarmak olduğuna inandırdım. Kardeşim Nuri'nin onlara, onların da Nuri'ye saldırıp Kafkaslar'da savaşa tutuştukları sırada, bu saldırıya kesinlikle rıza göstermediğimi ilan ederek, kardeşimi onlarla dövüşmekten alıkoyduğumu onlar da biliyorlar."

Bu sözlerine karşılık kendisine şunları söyledim:

"Anlattıklarınız, Rusların sizden çekinmelerini ve bir fırsatını gözetlemelerini engelleyecek bir sebep değildir. Uyanık olmalısı-

nız! Bana kalırsa, aranız açılmadan Moskova'yı bırakıp başka bir ülkeye geçmelisiniz! İsterseniz bu sıralar Almanya'da kalınız, yahut başka bir yere; mesela Afganistan'a gidiniz! Oranın emiri, hükümdarı sizi samimiyetle karşılar. Hürmet ve ikramda bulunur."

Emir Emânullah Han Hazretleri, Enver Paşa'ya ülkesinin en büyük rütbesiyle birlikte, önemli miktarda para göndermiş ve kendisine, engin teveccüh ve iltifatlarını bildiren bir de samimi mektup yollamıştı. Bu mektubu bana gösterdikten sonra, Moskova'yı terk etmesi için çok uğraştımsa da, bir türlü ikna edemedim.

Enver; Rusları, kendisine gerek mali, gerekse de askeri teslimat hususunda vaat ettikleri yardımı yerine getirmeye yanaştıramamaktan ümitsizliğe düşünce, Rusların bu türden bütün parlak vaatlerinin, kuru kuruya çakıp da arkasından bir damla yağmur gelmeyen şimşek gibi, göz kamaştırmaktan başka faydası olmadığını ve amaçlarının *kendisiyle İngilizleri tehdit etmek ve Mustafa Kemal ile aralarında rekabet meydana getirerek, gerektiğinde birbirlerine karşı çıkmalarını sağlamak olduğunu* anladı.

Enver'in alet olmaması yüzünden bu kötü amaçlarına erişemeyince onu terk edip attılar.[11]

Bu sefer Enver, Kızıllara karşı, belli etmeksizin içten düşmanlığa başladı. Ve Müslüman Tatarların; Müslümanların nasıl Bolşevikleştirildiğine, mallarının nasıl yağma edilip *binlerce, on binlerce Türk ve Müslümanın kanlarının nasıl döküldüğüne dair anlattıklarını; Azerbaycan, Kırım, Kazan, Türkistan ve Dağıstan'da yapılan zulümlerin hikayesini can kulağıyla dinliyordu.*

Bu Müslüman memleketlerin hepsine bağımsızlık verileceği vaat olunduktan sonra Bolşeviklerin, sözlerinden dönüp, hak ve hakikat namına ne vermişlerse hepsini geri aldıklarının hikâyelerini; kendilerine karşı koymak isteyenlerin *en gaddar ve vahşi hareketlerle mahv ve harap edildiklerini*; böylece, önceki katı Moskofluk politikasının daha bir şiddetlisine geçildiğini ve nefsine ağır gelecek benzeri oldu bittileri Enver Paşa inceden inceye dinliyordu.

---

[11] Bu ve bundan sonra gelecek olan italik vurgular tercümenin aslındandır. (Ö.H.Ö)

Bu konular, Enver Paşa'yı, siyasetini değiştirmeye ve Bolşeviklerle iyi geçindiğinden, vaktiyle kendisini kınayan kardeşi Nuri Paşa'nın siyasetine dönmeye sürükledi.

Artık Moskova'dan kurtulmak için fırsat gözlemeye koyuldu. Ağırlanmakta olduğu, dünyada eşi bulunmayan *Kremlin Sarayı'nın kendisi için büyük bir hapishane olduğunu görüyor ve anlıyordu.*

Bu durum devam ederken, Yunanlıların yılan ve çıyanlar gibi Ankara üzerine süründüklerini haber alan Enver, Yunan taarruzunun başarılı olması veya Yunanlıların Ankara'ya girmesi korkusuyla sarsılmakta olan Anadolu Türklerinin imdadına yetişmek mecburiyetini duyduğunu söyleyerek, Kafkaslar'a gidip bulabildiği kadar gönüllü asker toplayarak Anadolu'ya geçmesine müsaade olunmasını Bolşeviklerden istedi.

Bolşeviklere karşı "Anadolu Türklerinin, haber aldığımız şekilde geri çekilişlerinin devamı veya Ankara'nın düşmesi karşısında benim seyirci kalmam imkânsızdır. Toplayabildiğim kadar gönüllü toplayıp bunları Kafkasya taraflarından Anadolu'ya geçirip Yunanlılarla çarpışmak zorundayım" demişti.[12]

Bolşevikler izin verince Enver bir uçakla Batum'a indi. Orada, Anadolu'dan gelen haberleri süzerek Yunan taarruzunun sonucunu gözlerken, Sakarya Savaşı'nda Türk ordusunun muzaffer olup, Yunan'ın gerisin geri çevrildiği müjdesini alınca, Anadolu'ya git-

---

[12] 1919'da Roma'da görevli olarak bulunan Galip Kemali Söylemezoğlu şunları anlatmaktadır: "...Bir gün Vehip Paşa bana geldi. (...) Dedi ki: 'Eskişehir düşmüştür. Şimdi ne olacak? Ankara da düşerse maazallah bittik. Benim aklıma bir şey geliyor. Enver Paşa'ya teklif etmek istiyorum. Azerbaycan'a gelsin. Eğer Sakarya'daki vaziyet düzelmez, Ankara da düşerse Azerbaycan'dan iki bin asker alarak Trabzon'a geçer. Ondan sonra kuvvetlenir, düşmanla karşılaşırız'. Vehip Paşa'ya 'Sakın ha!' dedim; 'İngilizler bunu, İttihatçıların işbaşına geçmek için yaptığını söyleyerek 'İttihatçılar geliyor!' diye Avrupa'yı büsbütün aleyhimize çevirirler'. Anlaşılan Vehip Paşa bunu kendisine yazmış ki, Enver Paşa geldi. Hemen ziyaretine gittim. 'Bana böyle bir teklif var, ne dersiniz?' dedi. Fikrimi anlattım ve 'Kat'iyyen çok tehlikelidir' dedim. O da 'Evet!' dedi; 'Ben de zaten muhalifim. Yalnız Azerbaycan tarafında bulunacağım. Allah esirgesin, şayet bir felaket olursa, çaresine bakmaya gayret ederim'". "Enver Paşa ve Anadolu", *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz, Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar*, c. I, s. 389, İstanbul, 1962.

meye lüzum kalmadığını anlayarak yüzünü Türkistan'a çevirip oraya gitti. Bolşevikler Enver Paşa'nın sözlerine aldanmışlardı.

Türkistan'a Doğru

O biliyordu ki, kısa bir süre sonra, bu gittiği memleketlerde bir kalkınma ve ayaklanma hareketine girişecek ve bu uğurdaki gayelerin birleşmesinden oluşacak tepenin en yüksek noktasına ulaşmak için sarp yokuşlar çıkılacak ve dağlar arasındaki çetin yollarda yol alınacaktı.

Batum'dan ayrılırken, Trabzon eski Valisi Cemal Azmi Bey'e[13] yazdığı bir mektubunda, geri dönüp ailesine kavuşmasının kaderinde yazıldığı belli olmadığından, Berlin'de bulunan ailesinin işlerine bakmasını tavsiye ediyordu.

Ailesine kavuşamaması ihtimalini güçlü görmesinden, kesin ölüme gittiğini bildiği (nefsinde ölümün kararlaşmış olduğu) anlaşılmaktadır.

Batum'dan ayrılışı 1921 Ağustos'unun sonlarında idi. Beraberinde tek bir arkadaşı vardı.

Birbirinden büyük birçok maceradan bir yenisine yönelen bu tarihi yolcu ile arkadaşı, düşmanın saldırısına karşı zırh yerine gecenin karanlığını giyinmişlerdi. Üstlerine de örtü yerine gökyüzünü çekmişlerdi.

Bolşevikler, bu ayrılışı, günlerce sonra öğrenebildiler. Enver Paşa'nın kendilerinden ayrılmaya kesin karar vermiş olduğundan da haberleri yoktu.

---

[13] 1866'da doğan Mehmed Cemal Azmi, İttihatçıların ileri gelenlerindendir. 1891'de Mülkiye'den mezun oldu. 1908'de Meclis'e girdi. 1909'da istifa ederek Bursa valiliğine geçti. 1914'te yine Meclis'e girdi; ancak aynı yıl içinde yine istifa ederek bu kez Konya valiliğine getirildi. 1917'de Trabzon valiliğine atandı. Bilahare, valiliği sırasında ve Ermeni tehcirinde yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle görevden alındı. Mütarekeden önce Mustafa Kemal'in önerdiği kabinede ismi geçti. 1918'de yurtdışına kaçtı. 1919'da gıyabında idam cezasına çarptırıldı. 1922'de Berlin'de Ermenilerce öldürüldü. Enver Paşa'yla mektuplaşmaları için bkz. Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, s. 331. Aynı kaynakta, Enver Paşa'yla olan haberleşmelerini içeren mektupları da yer almaktadır. (Ö.H.Ö)

Enver'in Türkistan'da neler yaptığını, başından neler geçtiğini uzun uzadıya bilmiyorum. Yalnız, bildiğim bir şey varsa, o da Buhara'ya varınca, Türkistan Emiri'nin tarafını tutup onun yandaşlarıyla işbirliği yaparak kendilerine Yeni Parti adını veren Bolşeviklerin elinde tam bir alet olan Bolşevik propagandacısı yerli teşkilata hücum ederek, onları dağıttıktan sonra halkı çevresine toplayıp Buhara'da her işe el koymuş olduğudur.

Bu sırada, Buharalı kıyafetinde çıkartıp ailesine gönderdiği resmini Berlin'deki ailesinin yanında görmüştüm. Hanımını, Hindistan ve Afganistan yoluyla Buhara'ya götürme niyetinde idi. Ne çare ki, Bolşevik saldırısının tekrarlanması korkusu geçmediği gibi Buhara şehrinin, üzerine yıkılan dağınık ve çeşitli işlerini toparlayıp Bolşeviklerle taraftarlarını Buhara'dan kovduktan sonra, bu kez de, Bolşeviklerin işgaline uğramış ve Çarlığın yıkılışından beri yanmakta olan fitne ateşinin söndürülemediği Hîve ve Fergana bölgelerinin imdadına koştu.

Türkistan'ın çoğu yerlerinde Bolşeviklere karşı savunma ayaklanmaları başladı. Enver, kumandası altındaki kuvvetlerle birçok yerde Bolşeviklere saldırarak galip geldi. Bir hayli top ve savaş malzemesi ele geçirdi.

Avrupa gazeteleri Enver'in askeri harekâtı, fethettiği yerler ve başarılarıyla ilgili haberler veriyordu.

Şüphesiz ki, bu iyi haberlere, yalnızca Enve/in dostlarıyla onu sevenler değil, tüm müslümanlar seviniyordu.

Pek çokları, Enver'in artık başarıya ulaştığı ve zafere yaklaştığı zannına düşmüştü. Bense, onun durumunu tehlikeli gördüğümden için korku geçirmekteydim. Karşı karşıya bulunduğu zorluklara bakarak, büyük emeklerle kurulan örgütünün dağılacağını tahmin ediyordum.

İş bu merkezdeyken, o günlerde Bolşeviklerin Enver'e barış teklif ettikleri söylentisi ortaya çıktı. Kimileri resmi teklifin reddedildiğini, kimileri de şartlarında anlaşılamadığını söylüyordu.

Ben ise, ne pahasına olursa olsun, barışı kabul etmesini hayırlı buluyordum.

Rusların Enver'e Bakışları

Bu görüşüm, silahların azalmasından ve savaş malzemesinin tükenmekte olmasından ileri geliyordu. Bunun için, 1922'de Cenevre'de toplanan kongrede, Rus Delege Heyeti Başkanı Çiçerin'le karşılaştığımda -ki kendisini Moskova'dan tanırdım, birkaç kez görüşmüştük- Arap işleri çevresinde fikirlerimizi belirttikten sonra sözü dolaştırarak Enver hakkındaki beklentisini ve görüşünü sordum. Enver gibi önemli bir kimseyi, herhangi bir şey ile razı edilmesi mümkün iken elden kaçırmanın ve yok etmenin hikmet kaidelerine ve siyasi basirete uygun olmadığını saklamaksızın anlattım. Cevaben, Enver'in yaptıklarını uzun uzadıya anlatmaya koyuldu; Mustafa Kemal'e zorluk çıkarttığından, Ankara Hükümeti'ne hile yaptığından, Türkistan'da halkı nasıl ayaklandırıp ne gibi durumlara sebebiyet verdiğinden bahsetti.

Müslümanlarla Rusların arasını açarak bu memleketlerde fesat çıkmasına ve onca insan kanının dökülmesine neden olduğunu söyledi ve ondan şikâyet etti.

"Ortaya birilerini koyarak ara bulmak mümkün değil mi?" diye sordum.

Kendilerine bırakılsa barıştan daha çok sevdikleri bir şey olmadığını söyleyince de "Enver gibi bir şahsiyetin, yalnızca ülkeyi terk edip çekilmesi şeklindeki bir barış teklifini kabul edeceğini zannetmem!" dedim. Çiçerin "Enver'in isteği ne olabilir?" diye karşılık verdi.

Ben, "Sizi temin ederim ki, Enver'in ne istediğini bilmem, kendisiyle aramızda haberleşme yoktur. Bugün içinde bulunduğu oldu bitti şeklindeki durumu da bilmiyorum. Ancak, gazetelerin hakkında verdiği havadisleri okumaktayım. Enver hakkındaki sözlerim kişisel görüşlerimden ibaret olup kan dökülmesini önlemek ve aranızdaki dostluğu korumak amacıyla söylenmiştir. Oysa, siz zaten Buhara'nın iç ve dış bağımsızlık ve egemenliğini itiraf etmiş bulunuyorsunuz. Yapılacak şey, Enver gibi teşkilatçı ve idareci büyük bir adamı, Buhara'da yapılacak ıslahatın başında bırakmaktan ibarettir.

"Bu suretle, Rus Türkistam'na taarruz etmemesi hakkında aranızda yapılan sözleşme de tamamlanmış olur. Enver'in Buhara'da bırakılmasıyla bu ittifak vesikalara bağlanır" dedim

Çiçerin, "Buhara'da bırakılması durumunda Enver'in emir mi, vezir mi, ne olması gerekir?" diye sordu.

"Bu mesele, Buhara halkının tercihine bırakılmalıdır; emir değilse başbakan ve ordu başkumandanı yahut Buhara halkı cumhuriyet şeklini isterse cumhurbaşkanı olur" diye karşılık verdim. Çiçerin "Hayır hayır, bu çok büyük bir tehlikedir" dedi ve tek kelime etmedi. Bunun üzerine, bu mesele hakkında kendisiyle bir daha konuşmadım.

Ancak, Bolşevik liderleriyle ilişkisi olan bir arkadaşımdan işittiğime göre; Bolşevikler, Enver meselesini barış yoluyla halletmek için gayret gösteriyor görünüyorlardı. Aracılık yapanlardan bazılarının Moskova'da "Enver'i kandırmak ve razı etmek için ne kadar fedakârlık yapsanız çok değildir; çünkü, Türkistan'daki ayaklanmanın ruhu Enver'dir. O isterse ayaklanma yatışır, isterse alevlenir. Bu ayaklanma onun şahsına bağlıdır" şeklinde sözlerle Bolşeviklere baskı yaptıkları söylenmekteydi.

Bu tür sözleri, ancak aptallarla ahmaklar söyleyebilir; çünkü, bu sözlere göre, halkın, herhangi bir idarenin her kötülüğüne razı olacağı, buna karşılık isteğinin savaştan ibaret olduğunu telkin ve Enver'den başka kendilerine karşı koyacak kimse olmadığını temin ettikten sonra, Bolşevikler ne demeye durmalı idiler? Nitekim durmadılar da. Tüm kuvvetleriyle, halkı tek başına sürükleyen bu adamın, Enver'in üstüne yüklendiler. Kendilerine onca zararı veren ve o kadar memleketleri itaatten alıkoyan bu bir tek adam değil miydi?

Ben, Enver'in üzerine sevk edilen kuvvetlerin büyüklüğü hakkındaki rivayetlere şahsen inanmıyorum. Ancak, olaylardan sonra o taraflardan gelen kimseler bu konuda mübalağa ediyorlar.

Bu mübalağalar, Rusların, Türkistan'da yer yer tutuşan bağımsızlık ve ihtilal ateşini söndürmek ve Enver'in şevket ve kudretini kökünden kırmak için seyyar bir halde Türkistan'a yaydıkları askerlerin değişik yerlerde görülmesinden ileri gelmelidir.

Çok geçmeden gazeteler, Enver'in, karşı konulamayacak derecede büyük kuvvetler karşısında yenilgiye uğradığı ve bozgun halde gerilere doğru çekilmekte olduğu havadisini yaydılar.

Enver'in üzerine giden Rus kuvvetlerinin çokluğunu haber alan Afgan Emiri vakit kaybetmeksizin Enver'e adam yollayarak "Ordularıma kumanda etmesi için senin gibi birine ihtiyacım var. Yanıma geliniz. Yanımda sizden değerli ve üstün ve sizden kıymetli kimse göremeyeceksiniz!" diye haber gönderdi. Ancak Enver, savaş düşkünü idi. Nitekim, geçen (Birinci) Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Suriye'deki ordularının Erkân-ı Harbiye Reisliği'ni (Kurmay Başkanlığı'nı) yapan Ali Fuad Bey [Erden], *Süveyş'e Hücum*[14] adlı kitabında yazdığı gibi[15] "Sulh ve sükûn hali Enver'in gözünde yokluk ile birdi. Ona göre, erkeğin hayatının amacı ve sonu, harp meydanlarında savaşçıların başında kahramanca dövüşerek hayat sürmek ve savaş alanında ölmek olmalıdır".[16]

---

[14] Bu kitabın Türkçesi *Paris'ten Tih Sahrasına* adını taşımaktadır: Mülgâ sekizinci ordu kumandanı erkân-ı harp miralayı Ali Fuad, (İstanbul), Akşam Matbaası, 1336, 104 s.

[15] Bu kitabı, Arap edebiyatçılarından sayın Erminazlı Necip Bey Arapça'ya çevirmiştir. (Ş.A.)

[16] "Önce ordu harekât şubesi müdürlüğü, sonraları ordu erkân-ı harp reisliği (kurmay başkanlığı) veya kolordu kumandanlığı..." (s. 3) yapan Ali Fuad Bey'in, Enver Paşa hakkındaki sözleri: "...Harp, genç cengâver (savaşçı) için nuhbe-i âmâl (ideal) idi. Şan, şeref, ikbal (talih), ne varsa harpte vardı. Enver [Paşa], ki bazı mukadderât-ı âliyeyi (yüce görevleri) yerine getirmek için dünyaya geldiğine hakikaten kâniydi (gerçekten inanmaktaydı); gerek ihtiraslarını tatmin etmek, gerek bu mukadderâtını hayyiz-i fiile çıkarmak (görevleri yerine getirmek) hususunda harbi yegâne vasıta telakki etmiştir (savaşı tek araç olarak görmüştür). Sulh (barış), ona göre hiçbir müsbet vaadde bulunmayan (olumlu hiçbir şey vaat etmeyen) abes bir şey, gayri tabii (anormal) bir hal idi. Genç diktatörün manevi yıldızı harpti. Harp, kaza ve kaderin kendisine tevdî (emanet) ettiğine inandığı, ifası zaruri (yerine getirilmesi zorunlu) bir vazife idi. Enver [Paşa] nazarında dünyaya gelmekten esas maksat, şanlı bir surette ölmek ve ölmezden evvel bazı güzel süngü hücumları yapmaktır. Süngü hücumlarından başka her şey onun nazarında ancak derece-i tâliyede mühimdir (ikinci derecede önemlidir). Tarih-i âlemin (dünya tarihinin) süngü uçlarıyla yazıldığına pek emin idi. Zaten Enver [Paşa]'in yaratılış itibariyle bundan başka türlü düşünmesine imkân yoktu". *a.g.e.*, s. 14.

Fuad Bey, birçok görüşünde olduğu gibi, bu görüşünde de isabet göstermiştir.

Enver, savaşa karşı hırslıydı, hiç mi hiç usanmazdı. Fakat, aynı zamanda, askerlik teşkilatında ve askeri teşkilatı kullanmada dünya çapında bir kudrete sahipti.

Onun Trablusgarp'ta, Yeşil Dağ'da, kimseden yardım görmeksizin tek başına aldığı askeri tertibatı gören, bilen herkes teşkilatta, tedbir ve tertip hususunda onun, topuğuna (kâbına) erişilemeyecek biri olduğunu anlar. Enver Paşa, bu alanda gerçekten eşi bulunmaz biriydi.

Ne yazık ki, o, hiçbir şekilde büyük bir siyaset adamı değildi. Bununla beraber, olağanüstü zekâsı alabildiğine açıktı.

Hatırlıyorum, 1917'de, benden, ne olup bittiğini anlamak üzere Almanya'ya gitmemi istemişti. Kendisiyle vedalaşarak ayrılacağım sırada "Gittiğin yerde yalnızca olup bitenleri haber vermen beni tatmin etmez, gözlemlediğin ve önemli bulduğun işlere dair kişisel görüşlerini de bildirmeni isterim" diye ayrıca tavsiyede bulunmuştu.

O, siyasi işlerde sırf kendine dayanmazdı. Bu da, onun zekâsına ve aklının olgunluğuna delalet etmektedir; zira, kendi aklını beğenmek ve bildiğine güvenmek kadar kişinin aklına zarar veren bir afet yoktur.

Enver'in Şahâdeti ve Şahsiyeti

Yukarıda bahsi geçtiği üzere, Enver, 1922 Ağustos'u başlarında Doğu Buhara'nın Balcıvan şehrinde bulunuyordu. Askerlerinin çoğu büyük bayram dolayısıyla ayrılmış, her biri bir yana gitmiş, dağılmıştı. Yanında, yardımcılarından oluşan küçük bir topluluk kalmıştı. Tam bu sırada, büyük bir askerî teşekküle bağlı Rus süvarileri saldırıya geçti. Saldırıyı, az sayıdaki kuvvetiyle bizzat Enver karşıladı ve şehit düşünceye kadar, ardı arası kesilmeksizin Bolşeviklerle dövüştü. [Allah rahmet eylesin.] Henüz kırkını geçmemiş olan Enver Paşa'yı, pak alnı ve gölgesiz aydın simasıyla görenler, otuz yaşlarında zannedebilirlerdi.

Enver'in şahâdet haberi bir anda bütün dünyaya yayıldı. Doğu milletleri Enver'e çok bağlı olduklarından ve onun yaşamasını çok arzuladıklarından, şahâdet haberini bir türlü kabullenmek istemiyorlardı. Bu felaket haberini yalanlama eğilimindeydiler. Nitekim, Kafkaslar'dan gelen bir telgrafa göre, Enver'in şahâdet haberi Rus uydurmasından ibaretti.

Felaket haberini Roma'da bulunduğumuzun birinci yılında almıştık. Haberi alınca "Eyvah! İşte korktuğum çıktı!" dedim. Trabzon eski valisi Azmi Bey de "Enver bu sefer ya adamakıllı yükselecek yahut ölecektir!" dedi. Fakat, milletinin özgürlük ve bağımsızlığı uğrunda şehit olacağına göre ölümü de ölümlerin en şereflisi ve en yücesi olacaktır.

Bundan sonra felaket haberlerini yalanlayan bir telgraf havadisi gelince, "İnşallah doğru çıkar" dedim. Ancak, bu güzel havadise içim yatmamıştı. Roma'dan döndüğüm Berlin'de, kardeşi Kâmil Bey'le ailesini arayıp bulduğumda onları iyimser ve iyi haberler gözler bir halde gördüm; Afgan postasının gelmesini gözlüyorlardı. Durumdan şikâyetleri yoktu ve Enver'den gelecek mektubu bekliyorlardı.

Şahâdet haberinin yalanlanmasını, haberin yayılmasından sonra Enver'den mektup alınmış olması ihtimaline düşündüğümden, böyle bir mektup alıp almadıklarını ailesine sordum. Aldığım cevap olumsuzdu. Bunun üzerine, Enver'in artık yaşamadığı fikrime yer etti; yaşasaydı, hakkındaki söylentileri herkes gibi o da duyacağından, merak etmemeleri için ailesine mutlaka sağlığını bildireceği kanaatindeydim.

Bu arada, ailesi benden, Enver hakkında sağlıklı bilgi almak üzere Afganistan büyükelçisi ile görüşmemi istedi. Kendileri başvurarak sormuşlarsa da kötü bir haber vermemişti. Büyükelçiden kişisel ve özel olarak sormamı da ısrarla istemişlerdi. Büyükelçiyi ziyaretle kendisinden sorduğumda "Maalesef doğrudur; ancak, ailesine açıkça söylemek, ölümünün kara habercisi olmak istemiyorum!" dedi. Ve Afgan Emiri Emânullah Han Hazretleri'nin Enver'in kaybından dolayı büyük ve ölçüsüz bir kedere düştüğünü ve kendisini ısrarla Kâbil'e davet etmişken Enver'in kabul etmediğini yana yakıla anlattı.

Enver'in ailesi bana tekrar müracaatla, büyükelçiden aldığım bilgiyi ısrarla istediklerinde, kendilerine, büyükelçiden açık bir şey işitmediğimi, ancak anlamlı bir şekilde susmasından şahsen korktuğumu söylemekle beraber "O kadar şâyiaya rağmen, Paşa, bunca zamandır, öteden beri olduğu gibi, kendi el yazısıyla refikası sultana birşey yazmadığına göre, bir kazanın meydana gelmiş olmasından korkulur!" yollu bir cevap verdim. Bununla birlikte, ailesi, kendilerini oyalamaktan geri kalmıyorlardı.

Herhangi bir gazetenin "Enver sağdır" diye yazmasından, Türkistan taraflarından gelen birinin, şehit düşen bir müslümanın Enver'e benzetilmesinden dolayı Enver'in şahâdet haberinin yayıldığını söylediğinin duyulmasından ümitleniyor ve ferahlık duyuyorlardı. "Sevindirin, üzmeyin!" kaidesi uyarınca; bulunan gövdenin Enver'e ait olduğu sanılarak şahâdet haberi yayıldıktan sonra gövdenin bir başkasına ait olduğunun meydana çıktığı şekline varıncaya kadar, etraflarında birçok havadis dönüp dolaşıyordu.

Bu durum, kendisiyle Lozan'da görüştüğümüz subayın Kafkaslar'dan gelişine kadar sürüp gitti. Bu subay, gelişinden birkaç ay önce Berlin'de Afgan büyükelçisinden duyduklarımızın doğruluğunu teyit ederek ayrıntılı bilgi verdi.

Doğu milletlerinin Enver'e karşı olan sevgileri aşk ve tutku derecesine çıktığından, onun yaşaması kendilerine ölümünden fazla hayat verdiği cihetle, sürekli yaşadığından bahsediyorlardı. Doğu gazeteleri de genellikle bu yönde yayın yapıyordu.

Nihayet, Enver'in vekili ve arkadaşı Miralay (Albay) Ali Rıza Bey, Hindistan'da çıkan gazetelere şu beyanatı vermek zorunda kaldı:

"Gazi Enver Paşa, bundan hayli zaman önce, Türkistan'da dindaşlarının ve milletinin özgürlük ve bağımsızlığı için yaptığı cihat sırasında şehit düşmüştür. O, bugün Afganistan'da olmadığı gibi Türkistan'da da değildir. Hindistan hudutları üzerinde de bulunmamaktadır. O artık, canı, malı ve tüm varlığıyla rızası uğrunda cihat ettiği Allah'ının rahmetine göçmüş bulunmaktadır. Bizler de, şahâdet faciasından sonra Kâbil şehrine geçmiştik. Yakında Ankara'ya dönmeyi umuyoruz. Hintli Müslüman kardeşlerimizden rica-

mız, sağlık havadisini gazetelerle yayarak ikide bir kederlerimizi tazelemekten kaçınmaları ve Allah'tan onun için bağışlanma ve cennet dilemeleridir."

Hayatı söylediğimiz şekilde sona ermiş olan bu zat hakkında bir dereceye kadar dile düşen bazı yanlışlıklar ve hatalar, onun tarihte büyük bir insan olarak anılmasına engel olacak mahiyette değildir.

Cenâb-ı Hakk'ın ona, son nefesini, millet yolunda can vermek suretiyle şahâdet mertebesinde tüketmeyi nasip buyurmuş olması, hayatında, insanlık gereği dile gelir bir kötülük yapmışsa bile ilahi bağışlanmaya ermiş olduğunu göstermektedir.

Özellikle, milletinin selameti için cihat meydanlarında can vermeyi, Afgan Emiri'nin kendisini en geniş yetki ve en yüksek rütbe ile çağırdığı büyük devlet makamına tercih etmiş olmasındaki büyüklük düşünülmelidir.

O, karşılarına dikilip dövüştüğü Rus kuvvetlerinin miktarını biliyordu.

Onun tanındığı memleketlerde halkın kalburüstü sayılan seçkinlerinden tutunuz da avam ve cahil tabakalarına kadar bütün bir âlem, kendisinin dünya çapında bir kahraman olduğunda ittifak etmiştir.

Çağımızın Müslümanları arasında, onun gayret ve amacının baş döndürücü yüksekliğine, azim ve iradesinin hedeflediği uzaklıklara, ateş gibi parlak ve yakıcı hamiyetinin seviyesine kolay kolay yaklaşacak kimse yoktur.

Kendisini tanıyan herkes; onun şahsmda, hiç kimseye baş eğmeyen bir şecaat ve kahramanlıkla, utangaçlık, incelik, merhamet ve tevazu gibi faziletlerin tam anlamıyla bir arada bulunmasına şaşarlardı.

İnsanlık, Enver'in şahsiyetinde, bir güvercinin sakin ve sevimli haliyle hırçın bir aslanda görülen heybeti bir arada barındıran bir örnek sergiliyordu.

Yönetimine duyduğu nefretten dolayı en katı düşmanlarından olan bir kişinin dahi, Enver'le tanışınca onu sevmemesi ve içinden kendisini suçlu görmemesi çok enderdir.

Çok kere bize açıkça söylenmiştir ki, birtakım kimselerin, Enver'le görüşmeden önce kalplerinde ona karşı yanmakta olan kin ve düşmanlık ateşi, onunla görüşüp tanışmalarından sonra, yerini serinlik ve esenliğe bırakmıştır.

Enver, iş yapmayı, söz söylemeye tercih ederdi. Sevinmek ve övünmekten hoşlanmazdı.

Bana "Büyük sözlerle konuşmaktan ikrah ediyorum" demiştir.

Osmanlı'nın Dünya Savaşı'na Girmesindeki Rolü

Enver'i istemeyen ve onu sorumlu görenlerin çoğu, sebep olarak, Osmanlı Devleti'ni Dünya Savaşı'na sürükleyenlerin başında onun geldiğini ileri sürerler.

Oysa, müttefiklerin Osmanlı ülkesini baştan başa parçalayıp aralarında paylaşmayı savaştan önce kararlaştırdıklarını Enver Paşa biliyordu.

Nitekim Fransa ile İngiltere, Suriye ve Filistin'i aralarında paylaşmayı ta 1912 yılında kararlaştırmış bulunuyorlardı.

Mösyö Puvankare (Poincaré), bundan bir yıl önce Fransız Senatosu'nda (Ayan Meclisi) Mösyö Birar'm sorusuna verdiği cevapta, söz konusu paylaşımı itiraf etmiştir.

Aynı zamanda Rusya'nın, Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkması durumunda Osmanlı İmparatorluğu'nun yerinde ancak resminin ve gölgesinin kalacağı akıldan uzak değildi.

Rusların bu savaştaki baş hedeflerinin İstanbul'u istila etmek olduğu, istisnasız bütün dünyaca bilinen, inkâr olunamaz bir gerçektir. İstanbul'un elden gitmesiyle Anadolu da elbette elden gidecekti.

Türkiye savaşa girmemiş ve Çanakkale Boğazı açık kalmış olsaydı, Rusya'nın yıkılmamış olacağını müttefikler itiraf etmişlerdir.

Ve yine sabit olmuştur ki, Batılı büyük devletlerden bazıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımını vaktiyle Almanya'ya teklif etmişler ve kabul etmesi durumunda da payına Anadolu'yu göstermişlerdi.

Bütün bu sebeplerle, burada açıklanmasına lüzum olmayan diğer birtakım nedenler, Almanya ile birlikte savaşa girip girmeme meselesi karşısında Enver'le Talat'ı şöyle söylemeye sürüklüyordu:

"Almanya'ya katılmamamız halinde, savaş sonunda aleyhimizde bir ittifak oluşması ve kendisine katılmadığımızdan dolayı Almanya'nın da, aleyhimizde söz birliği yapanlarla birlikte hareket etmesi ihtimali vardır.

"Savaş müttefiklerin kesin zaferiyle sonuçlanacak olursa, bunlar bizi aralarında paylaşacaklardır. Her iki ihtimale göre de zarardayız. Almanya'ya katılmamız halinde ise şu iki ihtimal vardır:

"Almanya savaştan galip çıkarsa korktuklarımızdan kurtuluruz. Mağlup olursa, Almanya'ya katılmadığımız takdirde uğrayacağımız muhtemel tehlikeden fazlasına, yani paylaşımdan daha büyük bir tehlikeye uğramamız ihtimali söz konusu değildir."

Bununla birlikte, Enver'le Talat Almanya'nın başına gelen felakete pek ihtimal vermiyorlardı; çünkü, o zamanlar Amerika'nın savaşa gireceğine inanılmıyordu. Bir zamanlar müttefiklerin, Türkiye'ye bağımsızlığını garanti eden birtakım şartlar teklif ederek tarafsız kalmasını istedikleri söylendi.

Buna cevap verecek olursak:

Türkiye'ye önemli hiçbir şart teklif edilmediği gibi, Rusya da, otuz yıldan sonra Türkiye'ye saldırmayacağını taahhüt etmemiştir.

Müttefikler, Türkiye lehinde yüz kere taahhütte bulunmuş olsalardı bile, savaştan zaferle çıkmaları halinde, sözlerinde durmalarını sağlayabilecek bir kimse bulunamayacağına yemin edilebilir.

Tüm Arap ülkelerinin bağımsızlığına dair Şerif Hüseyin'le anlaşma yapmamışlar mıydı? Hani bu anlaşma, nereye gitti?

Enver'le Tanışma

Enver'le, Traplusgarp Savaşı'nda, Derne'nin dışında karşılaştığımız gün tanışmıştım. Anlaşıldığı kadarıyla, ben Traplus'a geçmek üzere Mısır'dan ayrıldığım sırada bazı kimseler Enver'e telgrafla haber vermişler -yazık ki bozguncular ve hafiyeler ne kadar çoktur-, beni sakınılacak biri olarak bildirmişlerdi. Bugüne kadar

da hakkımda söyledikleri şeyin ne olduğunu bilmiyorum. Belki bundan sonra öğrenebileceğim.

Kendisine çekilen telgraflar üzerine, Tobruk Askeri Mevki Kumandanı Halil Ethem Paşa'ya, benim Tobruk'tan Sollum'a geri çevrilmemi emretmişlerdi.

Ethem Paşa akıllı, gün görmüş eski bir adam olduğundan, gönderdiği cevapta benim, hakkında kötü düşünülecek kimselerden olduğuma inanmadığını, böyle olduğum farz edilse bile, askerî karargâha kadar gelişimden ve birçok Arap'ın etrafıma toplanıp hürmet göstermesinden sonra geri çevrilmekliğimin kamuoyu üzerinde fena etkiler yapacağından bahisle, en iyi tedbirin Ayn-ı Mansur'daki genel karargâha ulaştırılmaklığım olup, orada bizzat başkumandanın gözü önünde kalacağımdan, şüpheli bir halimin görülmesi durumunda oradan çıkarılmaklığım için geniş imkân ve bol sebep bulunduğunu bildirir.

Enver bu cevabı isabetli bulur. Böylece, yoluma devam edebildim. Ancak, bütün bu olup bitenlere dair bir şey bilmiyordum.

Ayn-ı Mansur'a vardıktan ve birkaç kez görüştükten sonra, artık her konudan birçok bahis üzerinde konuşuyorduk. Kendisine verilen haberlerin doğru olmadığını, yalnızca desiseden ve kendisine garazı olan kimselerin hile ve hurdasından ileri geldiğini anlamıştı. Aramızda o zamandan başlayan samimi ve güçlü dostluk savunma bakanı (Harbiye nâzırı) olduğu zamana kadar aralıksız sürüp gitti. Rütbe ve makamı yükseldikçe tevazu ve alçakgönüllülüğü de artıyordu. Bu durum, hemşehrilerinin çoğunun haliyle taban tabana zıt düşüyordu.

Şekip Arslan'ın Almanya'ya Gönderilişi

Savaş şiddetlenince, durumu yerinde tetkik ederek kendisine bildirmek üzere beni ilk kez Almanya'ya göndermek istedi. Arası çok geçmeden, Enver, Hâriciye Nâzırı (Dışişleri Bakanı) Ahmed Nesimi Bey'e -beni işaret ederek- "İşlerin hakikatini, içyüzünü öğrenmek için o kadar seçkin adamlarımızı Almanya'ya gönderdik, her biri aylarca orada kaldı. Ne biri, ne de hepsi şu zatın on beş gün içinde gördüğü iş kadar iş başaramadı" dedi.

Daha sonra Almanya'yı ziyaretimde Almanların hakkımda gösterdikleri hürmetin dikkat çekecek derecede esaslı olduğunu görünce, Türklerle Almanlar arasındaki birtakım anlaşmazlıkların benim gayretimle çözümlenebileceğine inanmıştı. Bakü ve Kafkasya işleri ile Karadeniz-Rus Donanması meselelerinden dolayı taraflar arasında anlaşmazlık çıkınca bana, "Bu millet seni çok sayıyor. Hassaten kendilerine meylin olduğuna inanıyorlar. Berlin'e gidip Gürcistan'ın bağımsızlığı gibi Azerbaycan ve Dağıstan'ın bağımsızlıklarının da tanınması için Hâriciye Nezâreti (Dışişleri Bakanlığı) nezdinde çalışmanızı rica ederim" dedi. Bundan başka, birtakım mahrem işler de havale etti.

"Suriye'ye hareketimi gerektiren acele işlerim var; ama hatırınızın kırılmaması için önce Almanya'ya giderim" dedim.

"Bu işler için Berlin'de yirmi gün, nihayet bir ay kadar kalman yeter sanırım. Berlin'den buraya döner, buradan da Suriye seferini yaparsın!" dedi.

Haziran başında İstanbul'dan ayrıldım. Otuz günden fazla kalmamak niyetiyle Berlin'e yollandım. O günden bugüne kadar Avrupa'dayım. Aradan beş yıldan fazla zaman geçmiştir. Bu müddet zarfında ne yaptım ve ne düşündümse Doğu topraklarına ayak basmak nasip olmadı.

Hayatında kayıtsız ve bildiğince yaşadığını ve dolaştırıldığını zanneden kimse ahmaktır.

Gelelim Türkiye ile Almanya arasındaki anlaşmazlığa: Yetkili Almanlar, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya ilişkin Türk talebine cevap vermekten kaçındığından, biz, bu anlaşmazlığı sona erdirmek için acele ediyorduk

Milli davalarının savunulmasında bana dayanmış olan Dağıstan Delegasyon Heyeti'nin dileği üzerine Almanları ısrarla zorladım.

Bağımsızlıklarının tanınması hususunda Gürcistan'la Azerbaycan ve Dağıstan arasında fark gözetilmeyerek eşitliğe riayet olunması gereğini ileri sürdüm ve Erivan'ın bağımsızlığını dahi tanımalarını söyledim.

Görüşmeler devam ederken, Bulgarların, ateşkes isteğiyle müttefiklerin Selanik'teki askeri karargâhına bir heyet gönderdiklerine dair haberler geldi.

İşte bu haberler Almanya, Avusturya ve Türkiye'nin savaş cephelerinin çöküşünün başlangıcı oldu. Avusturya-Macaristan ve Türkiye, ayrı ayrı heyetlerle barış istediler. Bu münasebetle İstanbul'da kabine düştü. Sadrazam değişti.

İstanbul Yolunda ve Moskova'da

Sadâretteki değişiklikten kısa bir süre önce, Osmanlı Büyükelçiliği aracılığıyla Enver'den şifreli bir telgraf almıştım. Bunda, beni İstanbul'a dönmeye teşvik ediyordu. Başlayan korkunç olayların gelişimini beklediğimden yola çıkmaya kalkışmadım.

O günlerde, şiddetli hadiselerin birbirini kovalamasından, insanlık için tarihin en büyük ibret sahnesi hazırlanmaktaydı. Seksen yılda, yüz yılda olabilecek şeyler, o günlerde, göz açıp kapayıncaya kadar geçen az bir zaman içinde olup bitiyordu.

Elli beş milyon insan topluluğu, muazzam Avusturya-Macaristan İmparatorluğu on beş gün içinde saçılıp dökülerek parçalandı. Ve darmadağın oldu.

Yirmi gün sonra, Enver'in telgrafı üzerine, Romanya yoluyla İstanbul'a gitmek üzere Braila'dan vapura bindim. Vapurumuz Köstence'ye vardığında, İstanbul yoluna devam etmeksizin geri dönüp Odesa limanına gitme emri aldı. Bu iş çok gücüme gitmişti. Ancak, insanın gücüne giden bazı işlerin, hakkında hayırlı olması umulur. Nitekim, benim İstanbul'a dönmeye imkân bulamayışım, beni, orada bulundukları için sürgün edilip kendilerine bir hayli Malta suyu içirilen arkadaşlarımdan çoğunun uğradığı felaketten kurtardı.

Odesa'ya varınca, İstanbul'a gidecek bir vapur aradım. Türklerin satın aldığı bir Alman vapurunun, Mondros Mütarekesi gereğince ülkelerine gönderilecek olan bir miktar Alman askerini İstanbul'dan getirdiğini, bunları ülkelerine gitmek üzere Nikolayef'e götürüp bıraktıktan sonra, kalan Alman askerlerini getirmek üzere İstanbul'a döneceğini söylediler.

Bu bilgiyi alınca o vapura aktarma ettik. Onunla Nikolayef limanına gittik. Vapur askerleri karaya çıkardı. Ertesi günü İstanbul'a gitmek için ayrılmak üzere bir gece orada kaldık. Sabahleyin, vapurun acele yol hazırlığı görmeye koyulduğu bir sırada rıhtımın çıkış yerindeki kalabalık arasında gözüme bir manzara ilişti. Baktım, beyaz sarıklar gördüm.

Derhal o tarafa doğru gittiğimde ne göreyim; Tunuslu merhum Şerif Şeyh Salih, saygıdeğer üstat Abdülaziz Çavış, üstat Tunuslu Şeyh Cafer Hüseyin, Mısırlı Abdülhamid Said Bey, Mısırlı Doktor Ahmed Fuad, İbrahim Râtib, Yusuf Mustafa Bey ve bunlardan başka Mısırlı ve Tunuslu on altı kişi.

Bunlar Almanya ve İsviçre'ye gidiyorlardı. Öğrendiğime göre, bir kısmı, müttefiklerin kendilerini tutuklayacaklarından kuşkulanarak, kimisi de Vilson Prensipleri doğrultusunda barış yapmaya çalışmak üzere İstanbul'dan ayrılmışlardı.

İstanbul'da yeni teşekkül eden hükümetin seferlerinden haberi olduğunu bazılarından öğrendim. Yeni hükümet, müttefiklerin, bu Mısırlı'dır, şu Tunuslu'dur diye şahsiyetlerine müdahaleye kalkışması halinde, o müşkülat dolu günlerde kendilerini himaye edememekten korktuğunu gizlemeyerek İstanbul'u terk etmelerini üstü kapalı olarak bildirmişti.

Hatta, yeni hükümette görev alanlardan birinin, benim de bir süre Avrupa'da kalıp Vilson Prensipleri dairesinde Arap ülkelerinin geleceğinin belirlenmesi yolunda çalışmaklığım arzusunda olduğunu işaretle anlattığını içlerinden biri bana bildirdi.

Bunun üzerine, Enver'in İstanbul'a dönmem için büyükelçilik vasıtasıyla bana çektiği telgrafı saklamaya lüzum görmeyerek bu zata okuduğumda:

"Sen ne okuyorsun? Hani Enver! Nerede?" diye karşılık verdi. Enver, Talat ve Cemal'in, İstanbul'dan gizlice ayrıldıklarını söyledi ve bu konuda bilgi verdi.

Bu konuşmadan sonra İstanbul'a gitmenin anlamı kalmadığından Almanya'ya geri dönmeye karar verdim. Hepimiz Rusya yoluyla Berlin'e geldik. Berlin'den İsviçre'ye geçtik. 1918 yılı sonundan 1920 yılı başlarına kadar orada kaldım. Tekrar Almanya'da dö-

nerek Münih'e, sonra da Berlin'e gittim. Orada Enver Paşa ile tekrar buluştuk. O Moskova'dan dönüyordu.

Moskova'ya dönerken, ısrarla ve sürekli kendisiyle beraber gelmemi istiyordu. Ben de, Moskova'ya gitmenin bana ağır geldiğini söyleyerek özür diliyordum. Nihayet, iki haftadan fazla kalmamak şartıyla gitmeye razı oldum. Amacım, Kızılların durumunu yerinde ve yakından görmek, bizim uğraştığımız işlerle ilgili olarak kendilerine güvenilip güvenilemeyeceğini araştırmak ve Doğu milletleri ile diğer zayıf milletler hakkında kendilerinden yararlanılıp yararlanılamayacağına dair bir kanaate varmaktı.

Moskova'da bir ay kaldım. Bu süre zarfında, kendimce ve imkân dairesinde, söz konusu amaca uygun tahkikatla vakit geçirdim.

1921 Temmuz'u başında Enver'le vedalaşarak Moskova'dan ayrıldım. Bu, Enver'le son görüşmemiz oldu...

Yaverlerinin Ağzından Enver Paşa'nın Ölümü[17]

Merhum Enver Paşa'yla ilgili haberleri yazdığımız tarihten iki ay veya daha fazla bir zaman sonra, yaverlerinden Mülazım (Teğmen) Muhildin Bey[18] İstanbul'a döndü. Beraberinde, yine Muhiddin adında Ferganalı bir subay daha vardı.

Teğmen Muhiddin Bey, daha önce bahsi geçtiği gibi, merhum Enver'in ricası üzerine Moskova'ya gittiğimde orada gördüğüm ve iyi tanıdığım biri idi.

Bu subaylar 12 Kasım 1923 tarihli *Tevhîd-i Efkâr* gazetesine bir beyanat vermişlerdi.

Rahmetli kahramanın biyografisine ilişkin yazımızı tamamlamak ve bu yazdıklarımızdan ilgili hususları doğrulamak üzere bu subayların sözlerini de buraya alıyoruz:[19]

"Rahmetli Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra, İslam dünyasını istilacıların tasallutundan kurtarmak için kendisine yardım edeceklerini taahhüt eden Bolşevik Ruslarla ittifak yapmış ve işbirliğine gitmişti.

"Ancak, Almanya'dan son dönüşünde, çok geçmeden, Rusların kendisini aldatmakta olduğunu hesaba katmasını gerektiren

---

[17] Kitabın sonunda bulunan bu yazı, tarafımızdan buraya alınmıştır. (Ö.H.Ö)

[18] Birinci Dünya Savaşı'nda Nuri Paşa'nın yaverliğini yapmıştır. Bilahare, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ve İttihat Terakki'nin Merkez-i Umumi Azası Talat Bey'le (Küçük Talat) birlikte, tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden kaçarak Bakü'ye gitti. Bir süre Moskova'yla Kafkaslar arasında gidip geldi. Türkistan seferi sırasında yaveri olarak Enver Paşa'nın yanında yer aldı. Doğu Buhara'da iken Paşa tarafından özel temsilci olarak Afganistan'a gönderildi. Enver'in ölümü üzerine dönüp, İstanbul'daki ailesine teslim etmek üzere elbiselerini alarak iki arkadaşıyla birlikte beş aylık bir yolculuğun ardından İstanbul'a geldi. "Bekirağa Bölüğü'nden Türkistan'a" adını verdiği hatıralarını 12 Kasım-23 Aralık 1923 tarihleri arasında *Vakit* gazetesinde tefrika etti. Bu tefrika, yakın zamanda kitap şeklinde de yayımlanmıştır. *Bekirağa Bölüğünden Türkistan'a Yaver Muhiddin Bey'in Hâtıralarında Enver Paşa'nın Son Yılları*, haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2003.

[19] Bu beyanatın aslı kitabın sonundaki ek kısmına alınmıştır.

durumlarla karşılaştı. [Bu dönüş, yukarıda geçtiği üzere, kendisiyle birlikte Moskova'ya gitmemizi ısrar istediği dönüştür (Ş.A)].

"Ruslar, İslam dünyasının kalkınması için kendisine yardım etmek şöyle dursun, taahhüt ettikleri görev yerine, Müslümanlara eza ve cefa namına reva görmedik birşey bırakmıyorlardı.

"Bu yüzden, merhum Türkistan'a geçti ve burada, zulüm gören halkı Ruslar aleyhinde harekete geçirdi.

"Türkistan topraklarında durup dinlenmeden çalışmaya başlayarak, modern bir askeri kuvvet oluşturduğu gibi, halkın refah ve gelişimi için ülkenin ilmi, sıhhi, edebi ve maddi ihtiyaçlarını karşılayacak bir teşkilat meydana getirmeye de uğraştı.

"Kendisine, ülkenin her tarafından insanlar katıldı Adeta yerden biter gibi küme küme çevresine toplandılar. Özellikle, Rus zulmüne karşı koymak için, komşu bölgelerin halklarından beş bin atlı katıldı.

"Bir fişek ve mermi (kartuş) imalathanesi kurdu. Bununla, büyük bir derde çare bulmuş oluyordu. Silah, cephane ve diğer askeri malzemeleri eksik olmasına rağmen Ruslarla savaşa tutuşmak durumunda kaldı.

"Bu haldeyken birçok çatışmada Rusları yenerek pek çok savaş ganimeti aldığı gibi, askerleri de, Türkistan'ı oluşturan dokuz vilayetten beşini işgal ettiler.

"Merhumun bu faaliyet ve başarılarından ürken Bolşevik Rus Hükümeti, üzerine, Kamenef'in kumandası altında 80 bin kişilik bir askeri kuvvet sevk etti.

"Bol miktarda cephaneleri olsaydı, bu kadar üstün Rus kuvvetlerinin bile merhumun askerlerini yenmesine imkân yoktu. Ne çare ki, cephaneleri tamamen tükendiğinden, Balcıvan'a kadar çekilmeye mecbur oldular.

"Balcıvan mevkiinde başlayan çarpışmada başka bir zorluk baş göstermişti. Merhumun kuvvetleri arasında yeterli subay bulunmadığından, iki kanattan yapılan Rus saldırıları gereği gibi karşılanamayarak, merhum bazen sağ, bazen da sol kanatları savunmak durumunda kalmış, bir ara fırsat bulan Ruslar sağ kanadı yarmayı başarmışlardı.

"Bu sırada, atının üzerinde sağ kanadın savunmasına koşan merhum, Rusların, gizledikleri makineli tüfekle üzerine açtıkları ateş sonucunda şehit düşmüştür.

"Şahâdet olayı, Balcıvan kasabasında, Abdere yolu üzerinde, 1338 yılı kurban bayramının birinci günü, sabah dokuz buçukta vuku bulmuştur.

"Bu yüzden, beraberindeki kuvvet bozguna uğramışsa da, şahâdet ânına kadar zafer onun tarafında idi. Tam teçhizatlı bir Rus taburu kendisine teslim olmuş bulunuyordu.

"Şahâdetten sonraki 24 saat içinde, 30 bin kişilik muazzam bir kalabalık toplandı. Benzeri görülmemiş acıklı ve ihtişamlı bir yas töreni düzenlendi, sel gibi gözyaşı aktı.

"Bu muazzam kalabalık, şehidin tabutunu omuzlayarak Cegen denilen mevkiye götürüp orada defnetti.

"Kabrinin üzerine bir kubbe yapıldı. Halk, küme küme gelip şehidin kabrini ziyaret etmekte ve on iki hâfız kabirde şehidin ruhuna nöbetle ve sürekli Kur'an okumaktadır.

"Günlük savaş tebliği; -şehit düşmeseydi- düzenli ricatlarla Pamir yaylasına çekilmek ve orada Humkale'nin bulunduğu dağda tutunarak, düşmana saldırmak için olayların gelişimini gözetlemekti.

"Yanında fazla Türk subayı yoktu. Beraberinde bulunan Halil ve Nâfi adlarındaki teğmen rütbeli iki Türk subayı bu olayda kurtuldular. Yakında Türkiye'ye dönerler.

"Rahmetli Enver Paşa'nın Ruslarla savaşı on bir ay sürmüştür. Türkistan halkı; onda gördükleri alçakgönüllülük, yumuşak huyluluk, en alt tabakadan en seçkin tabakaya kadar, her hal ve sınıftaki halkın her ferdine, uygun şekilde saygı gösterip hakkını korumak gibi meziyet ve erdemleri sebebiyle kendisine sonsuz bir sevgi ile bağlanmışlardır.

"Onun başlattığı kalkınma hareketi, Türkistan'da, anlatılamayacak kadar önemli bir uyanışa sebep olmuştur.

"Bu kalkınma hareketinin sönmeden parlayacağı anlaşılmaktadır.

"O çevre halkından hiç kimse, yurtlarının er geç bağımsızlığa kavuşacağından şüphe etmemektedir".

Büyük Türk düşünürlerinden Ebuzziya Velid Bey'in başyazarlığında çıkan *Tevhîd-i Efkâr* gazetesi;

"Enver Paşa yönetiminin Türkiye'de iyi sonuç vermediği bir gerçektir. Bu yönetimin ülkeye inkar olunamayacak zararlar verdiği de doğrudur.

"Ancak, bunların yanısıra lehine kaydedilmesi gereken büyük yararları da vardır. Hele Balkan Savaşı'nda ülkeye yaptığı hizmetler çok büyüktür. Trablusgarp'taki ve ordunun ıslahındaki hizmetleri de bu türdendir.

"Kendisi son derece yürekli, dini bütün, eli ve beli tertemiz, özgür tabiatlı bir zat idi"

dedikten sonra Velid Bey, Allah'ın kendisinden razı olmasını ve ilahi rahmetin üzerine yağmur gibi yağmasını dilemektedir.

Merhuma ait haberler arasındaki söylentilere göre, şahâdeti ânında üstünden, II. Abdülhamid'le V. Mehmed'in (Sultan Reşad) kardeşleri şehzade Süleyman Efendi'nin kızı, eşi Nâciye Sultan'ın iki mektubu ile, üzerinde sürekli taşımakta olduğu söylenen -gömleğinin altında, koluna bağlı olarak bulunmuş- küçük bir Kur'an-ı Kerim çıkmıştır.

Allah kendisine rahmet eylesin ve makamı cennet olsun!

II. TALAT PAŞA ALMANYA'DA

Talat Hakkında Bildiklerim

Talat Paşa, Berlin'e geldikten sonra, şehrin dışında bulunan bir sanatoryuma yattı. İstanbul'dan kaçması üzerine Berlin'deki Türk talebesi arasında büyük bir heyecan baş göstermiş ve kesintisiz devam etmişti. Bunlar, Alman hükümetinden, Talat'ın İstanbul hükümetine teslim edilmesini istediler. Öğrenciler arasında heyecan gittikçe artıyordu. Hatta, işi, Talat'ı fena halde dövmeyi yahut öldürmeyi kararlaştıracak kadar ileri götürdüler.

O sırada Enver orada değildi. Talat, öğrencilere, kendileriyle görüşmeye hazır olduğunu bildirdi. Öğrendiğime göre, talebe, aralarından seçtikleri bir heyeti, hükümeti zamanındaki kötü yönetimden şikâyet etmek ve koca bir imparatorluğun kendisiyle arkadaşlarının elinde yıkılışından sorumlu tutarak eleştirmek üzere Talat Paşa'nın yanına gönderdi. Bunlar, Paşa'ya olan kinlerinden dişlerini gıcırdatıyorlardı.

Talat Paşa ile yüz yüze görüşerek savunmasını dinledikten ve önlerine koyduğu sebepleri gözden geçirdikten sonra öğrencilerin heyecanı yatıştı, ortalığa sükûnet geldi.

Talat, gözü tez yaşaran biriydi. Özellikle yurda ilişkin konular etrafında dertleşirken gözyaşlarını tutamazdı.

O, karşılarına çıkmak suretiyle, Türk öğrencilerin vicdanına sığınmış oluyordu. Bu sayede öfkesi yatışan talebe, Talat aleyhindeki gösteri ve düşüncelerden vazgeçti.

Alman hükümetine gelince, o, müttefiklerin Türk devlet adamlarını kendisinden isteyeceklerini kesinlikle biliyordu. Bundan dolayı da, Enver'le Talat dışındakilere Almanya'dan ayrılmaları gerektiğini bildirdi. Bedri ile Azmi'den biriyle bir gün Münih'te

tesadüfen karşılaşmıştık. Bu zattan, Alman hükümetinin kendilerine, Berlin'i terketmedikleri takdirde müttefiklere teslim olunacaklarını tebliğ ettiğini öğrendim. Enver'le Talat'ı sordum. "Onlar müstesna!" diye cevap verdi.

Anlaşılıyordu ki, Alman hükümeti Cemal, Azmi, Bedri, Doktor Nâzım ve Bahâeddin Şâkir'e, kendilerine öfke duyulmasının sebepleriyle suç görülen hareketlerini bildirmişti.

Cemal Paşa ile Azmi Bey Arabistan işlerinden suçlu görülüyordu. Nitekim, Azmi Bey, beni şahit tutarak "Sen söyle, Suriye'de Cemal Paşa'nın yaptığı işlerde benim sorumluluğumu gerektiren bir şey var mıdır?" dedi. "Hayır!" dedim. Ancak, Cemal Paşa'nın icraatından başka işlerden sorumlu olduğunu söyledim.

İsviçre'ye girme yollarını arıyorlardı. Daha sonraları, Cemal'in gizlice İsviçre'ye girdiği anlaşıldı. O vakit biz bunu bilmiyorduk. Sonradan hatıratı yayımlanınca öğrendik. Cemal Paşa, ortalık yatıştıktan sonra Almanya'ya döndü. Münih'te kaldı. Vaktiyle Suriye'de Cemal Paşa'nın maiyyetinde bulunan birtakım Alman subayları o sıralar Münih'te söz sahibi idiler.

Talat, Berlin'de bir müddet gözlerden uzak kaldıktan sonra dışarı çıkmaya başladı. Bir ara, İttihatçı Yahudilerden İzmir Mebusu Nesim Mazelyah'la[20] birlikte Hollanda'ya gitti. Bu Nesim Mazelyah, gurbet hayatında Talat Paşa'nın çevresinden ayrılmazdı. Talat, daha sonra Belçikalı Bolşevik Hoymans (Hosmann?) ile görüşüp

[20] Nesim Mazelyah. 1878'de Manisa'da doğdu. Hukuk mektebini bitirdi. 1908'de İzmir'den mebus seçildi. İkinci ve üçüncü devrede de aynı yerden mebus seçilmiştir. Milletvekilliği sırasında *İttihat* adında bir gazete çıkardı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, hükümet tarafından, savaşa son vermek için Rus sosyalistlerince Stokholm'de düzenlenen iki sosyalist kongresine gönderildi. 1918'de, Hahambaşı Hayim Naum'la birlikte, İtilaf Devletleri'yle temasta bulunmak ve Türkiye'ye karşı Amerika'nın teveccühünü kazanmak için Lahey'e gönderilen heyet içinde yer aldı. 1922'de, Amsterdam'da yapılan Sosyalist Kongresi'nin Genel Sekreteri olan dostu Mösyö Hosmann'ı Talat Paşa'yla görüştürmüş. Bu sırada Berlin'de bulunan Talat Paşa, Amsterdam'a giderek, Türkiye'nin istekleri konusunda Hosmann'a bir rapor vermişti. Ancak, Versay Antlaşması dolayısıyla bu girişim sonuçsuz kalmıştır. 19 Eylül 1931'de Beyrut'ta öldü. (Geniş bilgi için bkz. *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, s. 476-478, Ö. Faruk Huyugüzel, Ankara, 2000)

tanıştı. Aralarında uzun görüşmeler oldu. Hoymans, Talat'tan Ermeni katlini sordu. O da, kendisini hiç savunmaksızın, Ermeni işlerinin nasıl gerçekleştiğini olduğu gibi anlattı.

Talat Paşa'nın açıklamaları üzerine Hoymans, "Bu anlattıklarınızı yazıp yayımlayarak Avrupa kamuoyunu aydınlatmalısınız. Avrupa kamuoyu, Ermeni işlerini sizin anlattığınız gibi bilmiyor" diyerek Talat Paşa'yı mazur gördüğünü belli etti.

Talat Paşa'nın Hatıratı

Talat bir ara hatıratını yazma merakına düştü ve baştan sona kadar Türkçe olarak yazdı. Anlattığı işleri süslemeksizin ve hiçbirşeyi, hatta arkadaşlarına ait eksiklikleri dahi saklamaksızın açıkladı.

Enver'le Cemal'e ait bazı konulardan bahsetmiş ve bunları özel bir renge boyamıştı. Sonra bu kitap basıldı.[21] Ancak, henüz dağıtılmadan Enver Berlin'e gelmiş ve aleyhindeki yazıları haber almıştı. Bunları yazdığından dolayı Talat Paşa'ya gücendi ve kendisini kınadı. Talat da, Enver'in şahsiyetini karalayan bu yazıları kendisinin yazmadığını, bir arkadaşının yazıp kitaba eklediğini ve basıldıktan sonra kitabı okumadığını söyleyerek özür dilemekle beraber, kitabı toplattırıp yaktıracağını da söyledi.[22] Talat kitabı toplattırmış ve dağıtmamış ise de, Enver, onun ileri sürdüğü özrü kabul etmediğinden, gizli kalmakla birlikte, aralarındaki dargınlık için için sürüp gidiyordu.

Enver'in bana Talat hakkında gizlice söylediği sözlerden ona karşı kızgınlık duyduğunu anlamış ve bu kızgınlığı hafifletmeye

---

[21] Arif Cemil Bey'in verdiği bilgilerden de Talat Paşa'nın hatıratını bastırdığı anlaşılmaktadır: *a.g.e.*, s. 35-36, 79-85.

[22] Talat Paşa'nın, ilk kez 1921'de *Yeni Şark* gazetesinde neşredilen (nr. 58, 29 Teşrin-i Sani 1337/1921 - nr. 87, 28 Kanun-ı Evvel 1337/1921) anıları daha sonra defalarca basılmıştır: *Talat Paşa'nın Hatıraları*, Hüseyin Cahit'in önsözüyle, eseri neşreden: Enver Bolayır, 1. basılış, Bolayır Yayınevi, Güven Basımevi, 1946, 152 s.; 2. basılış, Yeni Matbaa, İstanbul, 1958, 144 s.; *Talat Paşa'nın Anıları*, baskıya haz. Mehmet Kâsım (Alpay Kabacah), 1. baskı, SAY Yayınları, Kasım 1986, İstanbul; *Talat Paşa'nın Anıları*, bas. haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1994.

çalışmıştım. Bununla beraber aralarında gidip gelmeler devam ediyordu; hele Talat, sürekli Enver'le düşüp kalkardı.

Talat'ın Mustafa Kemal ve Bolşeviklerle İlişkisi

Talat, aynı zamanda Mustafa Kemal'le de haberleşir, uzaktan onun politikasını güderdi. Enver ise aksi bir yol tutmuştu. Mustafa Kemal, Talat Paşa'ya, öldürülmesinden kısa bir süre önce yazdığı bir mektupta, Avrupa'daki milli siyaset işlerinin kendisine bırakıldığını bildiriyor ve bunu resmi belge ile pekiştiriyordu.

Talat Berlin'de, Hardenberg Sokağı, 4-5 numaralarda "Sâi Bey" takma adıyla oturuyor ve bir an olsun hareketsiz durmuyordu.

Başka milletlerden türlü türlü siyaset adamlarıyla da sürekli görüşmekte idi. Ara sıra İsviçre ve Roma'ya da giderdi. Buralarda Talat'ın arkadaşları ile görüşeceği kıraathanemsi yerler vardı.[23] Öteki arkadaşları, hele Doktor Nâzım, Bahâeddin Şakir, Doktor Rusuhi ve diğerleri görüşüp konuşmak, gazete ve kitap okumak için buraya gelirlerdi.

Biz de üstat Şeyh Abdülaziz Çaviş[24] ve Tunuslu merhum Mu-

---

[23] Başka bir nüshasına erişemediğimiz eserin, yararlandığımız nüshasındaki kesiklikten dolayı bu cümle ile bir sonrası tarafımızdan bağlanmıştır.

[24] Mısırlı ilim adamı, gazeteci, yazar. 1876'da doğdu. Camiü'l-Ezher ve Kahire Muallim Mektebi'nde okuduktan sonra İngiltere'ye gitti. Oxford'da Arapça hocalığı yaptı. Dönüşte Mısır Maarif Vekaleti'nde sekiz yıl müfettişlik yaptı 1908-12 yılları arasında *El-Livâ* gazetesinin başyazarlığını yaptı. İngilizlerin baskısı üzerine 1912'de İstanbul'a gitti. Burada gazete ve mecmua çıkardı. I. Dünya Savaşı yıllarında, İslam dünyasının kurtuluşu için *El-Âlemü'l-İslâmî* adında bir dergi çıkardı. Bir ara Almanya'ya gitti. Orada da *Islamische Welt* adında bir dergi yayımladı. Savaşın Almanlar aleyhine dönmesi üzerine tekrar İstanbul'a geldi. 1918'de, müttefiklerin İstanbul'u işgal edebilecekleri endişesiyle Romanya üzerinden İsviçre'ye geçti. 1923'te Türkiye'ye döndü ve Ankara'da Tedkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti Başkanlığı'na getirildi. 1924'te Mısır'a giderek Nezâretü'l-Maarif'te başmüfettişlik yapmaya başladı. 1929'da Kahire'de öldü. Pek çok eseri vardır. (Geniş Bilgi için bkz. Muhammed Eroğlu, "Abdülaziz Çaviş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. I, s. 187-188, İstanbul, 1988; aynı yazar, "Abdülaziz Çaviş", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. I, s. 39-40)

hammed Başhamba[25] ile buraya giderdik. Muhammed Başhamba'yı, kendisine en muhtaç olduğumuz bir zamanda kaybettik. İlmi, zekâsı, yüksek ve temiz ahlakıyla İslam dünyasının ün salmış gençlerindendi. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Savunma Bakanlığı'nın (Harbiye Nezâreti) Teşkilât-ı Mahsûsa Dairesi'nin başkanlığını yapmış olan kardeşi Ali Başhamba'yı da bir yıl önce kaybetmiştik. O da kardeşi gibi her hususta yüksek meziyet sahibiydi. Gurbette ölen bu iki genç, Tunus'un iftihar ettiği asil evlatlarındandı.[26] Aziz ruhları mazlum vatanları içi ağlamaktadır; vatanları da kendileri için daima ağlayacaktır.

Talat bir vakitler Bolşeviklere meyletmişti. Bolşevik şeflerinden Radek ile samimi bir şekilde görüşmüş, onlarla çalışmaktan hayır ummaya başlamıştı. Bu konuyu kafasında o kadar işlemişti ki, bir ara Moskova'ya gitmeyi bile düşünmüştü.

Ancak, öldürülmesinden kısa bir süre önceki son görüşmemizde, kendisini, Bolşevik sevgisinden vazgeçmiş ve onlardan çekinir buldum. Bu durumu şöyle açıklamıştı:

---

25 "Fransız karşıtı Cezayirli müslüman gazeteci. Talat Paşa tarafından teşvik edilen Pan-Islamic hareketlere katılmıştır. Savaştan sonra Kuzey Afrika için bir yazı(?) düzenlemiştir". Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, s. 332.

26 1879'da Tunus'ta doğan Ali Başhamba lise tahsilinden sonra Paris'e giderek hukuk tahsil etti. Dönüşte bir süre memurluk ve avukatlık yaptıktan sonra bağımsızlık mücadelesine atıldı. 1905-11 yılları arasında arkadaşlarıyla birlikte gazete çıkardı. Faaliyetlerini tehlikeli bulan işgal güçlerince sınır dışı edilmesiyle. İstanbul'a yerleşen Ali Başhamba kısa bir süre içinde Enver Paşa'yla dost olarak Tunus'un bağımsızlığı yolundaki çalışmalarını sürdürdü. Şura-yı Devlet Azalığı'na seçildi, bir yandan da Teşkilat-ı Mahsûsanın Doğu İşleri Müdürlüğü'nü yürüttü. Tunus ve Trablusgarp mücahitlerine gizli yardımlarda bulundu. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 günü, Beşiktaş Akaretler'deki evinde ani bir hastalık neticesinde çok genç bir yaşta (39) öldü. İstanbul'un işgalinden sonra, işgal kuvvetleri, ölümünün gerçek olup olmadığını araştırmak üzere mezarını açarak incelediler. 1962'de Tunus Cumhurbaşkanı Habip Burgiba'nın isteğiyle, kemikleri, Beşiktaş Yahya Efendi Dergâhı haziresindeki mezarından alınarak memleketine götürülmüştür. "Tunuslu hürriyet mücahidi", *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz, Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar*, c. I, s. 379-380.

"Bunlar, özgürlük ve bağımsızlık adına Müslümanlara ne vaat etmişlerse hiçbirini yerine getirmemişlerdir. Çarlık döneminin eski Rus siyasetine yeniden döndüler. Görmüyor musun, Azerbaycan'a ne yaptılar, bağımsızlığını onayladıktan sonra tekrar Rusya'ya ilhak ettiler".

Berlin'de, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin tüm Doğuluların toplanması için, Talat'ın, kalbini yaralayan bir ihtiyaç halinde lüzumunu hissettiği bir kulüp açılmıştı. Talat bu kulübün kurucularını bir araya getirerek, bendenizin başkanlığında toplanılmasını teklif etti. Onlar da ittifakla kabul ettiler.[27]

İdare heyetini seçmek için toplanan genel kurulda da, gizli oylama sonucu oybirliğiyle yine başkan seçildim. Bunun için çalışanlardan biri de Talat idi. Sonra, Berlin'de bir müslüman mezarlığı açılması için toplanıldı. Görüşmeler sonunda, bu işle meşgul olacak bir komisyon seçildi. Bu komisyonun, başkanlığım altında çalışmasını isteyenlerin başında yine Talat geliyordu.

Alman başkentinde kaldığımız müddetçe bana danışmaksızın hemen hemen hiçbir şey üzerinde durmamıştır diyebilirim.

Şekip Arslan'ın İngilizlerle Görüşmesi

Benim Polonyalı bir arkadaşım vardı. Babası, cennet mekân Sultan Aziz'in yaveri idi. Kırk beş yıl önce Lübnan ve Suriye'de dolaşmış ve Aslan ailesi ile tanışmıştı. Bu seyahatin hatıralarını hâlâ takdirle anıyordu.

---

[27] Arif Cemil, kulübün kuruluş amacını şu satırlarla anlatmaktadır: "(Talat) Paşa amacına erişmiş ve kulüp açılmıştı. Emir Şekip Arslan Birinci, Abdülaziz Çaviş ise İkinci Başkan seçilmişlerdi. Kulübün yönetim kurulundan başka bir de kulüpte üyesi bulunan her millet tarafından seçilmiş birer kişiden oluşan bir de teftiş kurulu olacak idi. Kulüp namına toplanan para ile yoksul Doğulu talebeye yardım edilecek, Doğuluların Avrupa'yı tanımaları kolaylaştırılacak, Doğu hakkında kitap yazılarak bastırılacak, kısacası Doğu için bir şekilde propaganda yapılacaktı. Bir de Doğu milletlerine ait bir davanın savunulmasında Şark Kulübü birleşik bir kütle halinde hareket edecek ve bir millet hakkında verilecek karara diğer milletlerin temsilcileri de katılmak suretiyle yapılacak girişim desteklenmiş olacaktı". (sadeleştirilmiştir). *a.g.e.*, s. 42.

Berlin'de görüştüğümüzde, o Rusya'dan, bense Doğu'dan Berlin'e sığınmış bulunuyorduk. Kendisi de, babası da ara sıra yanıma gelirlerdi. Sonra babası öldü. Oğul, babasının sağlığında olduğu gibi dostluğu devam ettirdi.

Bu zat, Berlin'e gönderilen İngiliz (Britanya) siyaset adamlarıyla görüşür, onlarla düşüp kalkardı. Bir ara, beni de bu İngilizlerle görüşmeye teşvik etmeye ve bu görüşmede ülkem hesabına öngördüğü faydaları anlatmaya koyuldu. Ben de cevap olarak "Ben, bu adamlarla görüşmenin bir fayda vereceğine ve onlarla yüz yüze gelmekten, kendilerinin benden bazı haberler almak istemelerinden başka bir hayır geleceğine inanmıyorum!" demiştim.

İngilizlerle bir araya gelmekten çekinerek bir müddet vakit geçirdim. Polonyalı da, ben Talat'la görüş alışverişinde bulununcaya kadar sabah akşam beni yoklamakta kusur etmemişti.

Talat, bu hususta kendisiyle görüş alışverişinde bulunduğumda, İngilizlerle görüşmeyi kabul etmemi tavsiye ederek "Belki bir hayır vardır" dedi.

Polonyalı tekrar ziyaretime geldiğinde, kendisinin oturduğu Kontinental Oteli'nde gerçekleşmek şartıyla önerisini kabul ettiğimi bildirdim.

İngilizlerle aramızda iki saat süren bir görüşme oldu. Bu müddetin bir kısmmda Türk ve Arap meseleleri konuşulduğundan, her iki mesele hakkındaki kanaatlerimi açıkladım. "Büyük Britanya'nın (İngiltere) halk tarafından öteden beri isabetli, kudretli, sağlam ve dürüst olarak nitelendirilen siyasetinden nasıl oluyor da savaştan sonra bize bir şey gösterilmiyor? Ve yine, nasıl oluyor da, beklentilerimizin aksine, bu siyaset, Doğu'da Bolşevik politikasına hizmet ediyor?" dedim.

İngiltere'nin bu sakat siyasetinden kalben duyduğum ıstırabı dile getirdim ve bu yanlış siyaset karşısında hayrete düştüğümü açıkça anlattım.

Aramızda geçen tartışmaları, çok uzun olduğundan, burada yazmaya gerek görmüyorum. Ancak, bir noktayı belirtmeden geçemeyeceğim.

İngilizler, başbakanları Lloyd Corc'un planı olan Sevr Antlaşması'ndan vazgeçmek ve bu yoldan geri dönmek istememekle birlikte, bu anlaşmanın uygulanmasındaki zorluğu da anlamaya başlamış bulunuyorlardı. Bu yüzden işi hileye dökmüşler, hükümleri zamanla düzeltilmek üzere, anlaşmanın uygulamaya konulmasını Türklere kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Niyetleri, görünüşte tadil ise de aslında yine uygulama idi.

İngiltere'nin bu anlaşmadan dönmesinin imkânsız olduğunu, üzerinde ısrar edildiğini, bununla birlikte Türkiye anlaşmaya bir başlangıç kabul edecek olursa birçok değişiklik yapılabileceğini anlatıp duruyorlardı.

"Kendilerinde bağımsızlığa delalet eden hiçbir şey bırakmayan bu anlaşmayı Türklerin imzalamasını imkânsız görüyorum" dedim ve devam ettim:

"Devletler Türklere, 'Bu anlaşmayı kabul etmezseniz geriye kalanı da elinizden çekip alacağız, iki şerden ehven olanı seçmelisiniz' diyebilirler. Böyle bir söz, kendilerine, bir tutam ot dahi olsa, anlaşmadan sonra ellerinden alınmasından korktukları bir şey bırakılmış olması durumunda söylenirse fayda verir. Fakat, bu anlaşma ile, hakimiyetin tüm vasıtalarını ellerinden alıp çırılçıplak soyduktan sonra artık Türkleri ne ürkütebilir, ne de daha büyük bir tehlike ile korkutabilirsiniz.

"Bu durumda Türklerin cevabı 'Bu anlaşmaya karşı gelmekle, kabul ettiğimiz takdirde kaybedeceğimizden daha fazla şey kaybetmeyeceğiz. Reddettiğimiz takdirde hiç değilse milli şerefimizi kurtarmış olacağız!' şeklinde olacaktır".[28]

İngiliz'in cevabı şu oldu:

"Nasıl böyle söylenebilir ki, biz İstanbul'u onlara bıraktık. Kendilerini İstanbul'dan çıkarmak da mümkündü".

Ben de, "Bu anlaşmaya göre ne İstanbul'da, ne de başka bir yerde Türklerin gerçek hakimiyetleri kalmıyor!" dedim.

Sonra da şunları söyledim:

---

[28] Başka bir nüshasına erişemediğimiz eserin, yararlandığımız nüshasındaki kesiklikten dolayı son iki cümle tarafımızdan bağlanmıştır.

"Siz benimle Sevr Anlaşması'nı tartışıyorsunuz. Ben de size büyük bir açıklıkla söyleyeyim ki, aramızda Arap meselesi konuşulduğunda, söylediğim sözler, tam yetki sahibi bir adamın sözleridir. Ben Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Arap milletvekili idim. Ve birçok yerlerde Arapların düşüncesi benim söylediklerime uygundur.

"Türkleri ilgilendiren meseleler hakkındaki cevaba gelince, bu hususta sözlerim, gerek din bağı, gerekse de Doğululuk dolayısıyla bu toplulukla ilgimdendir. Bu meselede benim görüş bildirme yetkim olmadığını size açıklıyorum. Bu konuda söz ancak Türklere aittir!"

Talat'ın İngilizlerle Görüşmesi ve Ankara'yla Olan İlişkisi

Bunun üzerine, "Meselenin görüşülebilmesi için, burada, Türklerden yetki sahibi kimse bulunabilir mi?" diye sordular. Ben de "Talat'tan daha yetkilisini mi istiyorsunuz?" dedim.

Onun Berlin'de bulunduğunu ve aramızda ilişki olduğunu mutlaka biliyorlardı; ama, bilmezlikten geliyorlardı.

"Onunla aramızda bir görüşme ayarlayabilir misin?" dediler. "Kendisinden sormam gerekir. Size sonra cevap veririm" dedim.[29]

Talat'a, "Sadrazamlığa tekrar getirilmesi halinde Sevr Antlaşması'nın hükümlerini yerine getirip getiremeyeceğini" sordular.

Talat "Sevr Antlaşması, değiştirilmeksizin, olduğu gibi kalacaksa onun tatbikine ne benim, ne de bir başkasının gücü yeter. Değiştirilmesine imkân bulunması halinde ise, onu uygulamak için tekrar sadrazamlığa çağrılmama gerek yoktur" yolunda cevap verdi.

Talat, İngilizlere, anlaşmanın değiştirilmesine razı olmaları durumunda, Ankara'ya gidip Kemalistleri barışa yanaştıracağını da vaat etti.

Hatırladığıma göre, İngilizler ayrıldıktan sonra bu mesele etrafında benimle fikir alışverişinde bulunmuştu. "İngilizler anlaşmayı

---

[29] Başka bir nüshasına erişemediğimiz eserin, yararlandığımız nüshasındaki kesiklikten dolayı buradan sonrasında birkaç cümlelik bir düşüş olmuştur.

değiştirmeye razı olursa, milli hükümeti barışa ikna için bana yardım etmek üzere benimle birlikte Ankara'ya gelir misin?" diyordu.

"İngilizlerin, elimize, milliyetçi Türkiye'yi barışa davet ettiklerini, Sevr Antlaşması'nın yerine başka bir anlaşmanın konulmasına razı olduklarını bildirir bir belge vermeleri şartıyla gelirim. Yoksa, bunların kuru sözleriyle gitmemiz doğru değildir!

"Biliyoruz ki, devlet adamları gerek doğrudan doğruya kendileri, gerekse de vekilleri vasıtasıyla birtakım sözler verip alırlar da, sonra, en küçük bir sebepten dolayı, verdikleri sözden dönerek giriştikleri taahhütten sıyrılırlar. Bu yüzden, elimizde kendisine dayanabileceğimiz bir belge bulunmalıdır" dedim.

Talat "Buna şek ve şüphe yoktur!" diyerek beni onayladı. Anlaşılıyor ki, İngilizler o sırada, Sevr Antlaşması'nın uygulanmasından ümitlerini henüz kesmiş değillerdi. Yunanlıların Türkleri kesinlikle yeneceklerini zannediyorlardı.

Sevr Antlaşması'ndan geri dönmeyi kendisi için bir düşüş sayan Lloyd Corc ise Anadolu savaşının sonunu bekliyordu.

İşler bu merkezde olduğundan, bizimle yüz yüze görüşen İngiliz, aramızda geçen tüm konuşmaları Londra'ya yazarak, bizimle müzakereye girişmek için emir beklemeye başladı.

Ancak, Sevr Antlaşması'nın değiştirilmesini açıkça ifade eden bir cevap çıkmadı. Biz de, konuştuklarımızla ilgili tüm haberleri olduğu gibi Mustafa Kemal'e ulaştırdık. İngiliz memur, aramızda başlayan ilişkinin kopmaması için bizimle bir araya gelmeye gayret gösteriyor ve bu gayretler birbiri ardınca sürüp gidiyordu. Ziyaretleri de değişerek tekrarlanmakta idi.

Talat, bu İngiliz'in gösterdiği alakaya sevinmekte, onunla tanışmaktan haz ve huzur duymaktaydı.

Enver'in Berlin'e gelişlerinden biri, bizim İngiliz'le müzakerede bulunduğumuz bir zamana rastlayınca, ne ben, ne de Talat, bu işi ondan saklamaya bir türlü razı olamadık. Ancak, Enver bundan memnun olmadı.

"Yaptığınız görüşmelerin tamamı hile içinde hileden ibarettir. Doğru tarafı yoktur!" diyerek, Ruslarla işbirliğinde ısrar etti. Enver, Moskova'ya dönünce, Talat'ın İngilizlerle ilişkiye geçtiğini ve onlarla işbirliğine meylettiğini Bolşeviklere bildirmiştir.

Benim gözlemlerime göre, Talat, o günlerde Bolşevik düşüncesinden tamamıyla sıyrılmış, Bolşevikliği ve onlarla işbirliği yapmayı -tıpkı sömürgecilik gibi- gerek Türk milleti için, gerekse de İslam dünyası hesabına tam bir zarar olarak görmekte idi. Hele Rus İmparatorluğu'ndan ayrılan milletlerin bağımsızlıklarını tanıyıp ilan ettikten sonra tekrar ilhak etmeleri ve bununla da kalmayarak mallarıyla tarımsal ve ulusal ürünlerini yağmalamış, kadın ve erkeklerini katl ve imha etmiş olmaları karşısında Bolşeviklere hiçbir güveni kalmamıştı.

Talat'ın, İngiliz Avam Kamarası'nda Türk dostu bir tanıdığı vardı. Öteden beri fırsat düştükçe onunla haberleşir, bazı siyasi işlerde kendisiyle görüş alışverişinde bulunurdu.

Talat, iktidar mevkiinden düşüp Berlin'e kaçtıktan sonra, bu Türk dostu ile mektuplaşmış ve barışta Türkiye lehine çalışacağını umarak Almanya yahut Hollanda'ya kadar gelip kendisiyle görüşmesini rica etmişti.

İngiliz milletvekilinin cevabı "Türkiye aleyhindeki dalgalar bugünlerde burada çok şiddetlidir. Milletin söz dinler hale geldiği gün, vakit kaybetmeksizin milletinizi savunmaya kalkacağım!" şeklinde olmuştur. Bunun üzerine Talat, söz konusu İngiliz milletvekiliyle arasındaki ilişki ve haberleşmeyi anlatarak, aramızda geçen konuşmaların ona iletilmesini ve onunla kendisinin görüşmesini sağlamak üzere aracılık yapmasını Berlin'de görüştüğümüz İngiliz'e teklif etti. Bu hususta Talat'ın İngilizlere, İngilizlerin de Talat'a söylediği her söz benim yanımda söylenmiştir. Bu konuda, aralarında, yoldaşı ve ortağı sıfatıyla benim huzurumda söylenilmemiş bir söz geçmiş değildir.

İngiliz, Talat'la olan münasebetini Dışişleri Bakanlığı'na yazdı. Talat'ın tanışı olan milletvekiline, Manş'ı geçip Ren kıyılarında Talat'la görüşmesi için emir verildi. Görüşme yeri belirlendi. Durumun telgrafla bildirilmesi üzerine, Berlin'deki aracı İngiliz yanıma gelerek, sözünde sabit ise, telgrafı Talat Paşa'ya ulaştırmamı istedi.

Talat o sırada, hava değişimi için Münih'e gitmişti. Önemli bir şey olursa geri dönmek üzere kendisine telgraf çekmemi rica etmiş ve adresini bırakmıştı. Kendisiyle görüşmek istediği İngiliz arkadaşının, Hamm şehrine geldiğini ve kendisini beklediğini telgrafla bil-

dirdim. Derhal Berlin'e döndü ve doğruca bana geldi. Birlikte aracı İngiliz'e gittik. İngiliz, telgrafı Talat'a da okudu. Talat, Hamm şehrine giderek, arkadaşı olan milletvekiliyle buluştu. İki uzun oturumda söz konusu işler etrafında enine boyuna görüşüp ayrıldılar. Talat Berlin'e döndü ve daha sonra yanıma gelerek aralarında geçen müzakereleri bana tamamen aktardı. İngiliz milletvekili şöyle demişti:[30]

"Ben İngiliz hükümetinin savaştan önce Türkiye'ye karşı hatalı bir siyaset izlediğini düşünüyorum. Bu hatalı siyaset, savaşın içinde ve sonrasında da sürüp gitti. Son yıllarda İngiltere'nin Türkiye'yle ilgili siyaseti o kadar geridir ki, bu siyaset Almanya'ya karşı tavır alan Türkleri bile o tarafa sürmüştür.

"Bu siyasetin bozukluğunu milletime birkaç kez açıkladım. Ancak, ne yazık ki, sözlerimi kimse dinlemedi; çünkü, milletin çoğunluğu Türkiye aleyhtarı idi. Bugün de hükümet tarafından gelmiyorum. Hükümeti idare eden partiden de değilim. Ancak, taleplerinizi hükümete iletip anlatabilirim. Elimden geldiğince taleplerinizi desteklemeye çalışacağım".

Talat'ın İngiliz milletvekiliyle neler konuştuğunu burada yazmaya gerek yoktur; çünkü, onun, Sevr Antlaşması'nın ilgası ile Trakya ve İzmir dahil olmak üzere, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu tüm bölgeleri içeren bir Türkiye'nin bağımsızlığını istediği açıktır. Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır ve Arap ülkeleri üzerindeki bütün haklarından mutlak surette vazgeçilmesine ve aynı zamanda İngiltere ile bir ittifak anlaşması imzalanmasına taraftar bulunuyordu. Bundan böyle, Türkiye ile İngiltere, eski dostluk ve sadakat geleneği çerçevesinde geçineceklerdi.

Bu görüşme 1921 Şubat'ında gerçekleşmişti.[31]

---

[30] Başka bir nüshasına erişemediğimiz eserin, yararlandığımız nüshasındaki kesiklikten dolayı buradan sonrasında birkaç cümlelik bir düşüş olmuştur.

[31] Bu şahıs, görevli olduğu İngiliz Haberalma Servisi'ndeki uzun yılların önemli bir bölümünü İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'nde geçiren ve bu sırada İttihatçıların ileri gelenleriyle ilişkiye geçen Aubrey Herbert'tir. Üç gün süren bu konuşmanın, ölümünden bir yıl sonra (1924), Türkçe isimli İngilizce hatıralarındaki (*Ben, Kendim*) notlarının tercümesi için bkz. Aubrey Herbert, *Ben Kendim, Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler*, s. 225-240, terc. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999; "Talat Paşa'yla üç gün", *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 163-181.

Talat'ın Öldürülmesi

9 Mart'ta, Mısırlı öğrenciler, Mısır'ın bağımsızlığı için büyük bir toplantı yapmışlardı. Bu toplantıda Talat da vardı. Ben burada bir konuşma yapmıştım. Talat bu konuşmamdan dolayı beni tebrik etmişti.

O tarihten sonra Talat'la bir daha görüşmek nasip olmadı; çünkü, Mart'ın 15'inci günü, öğle sularında Dışişleri Bakanlığı daire başkanlarından biri, arkadaşlarımdan birine telefon ederek "bir Ermeni'nin eski sadrazam Talat Paşa'yı gündüz saat 11 sıralarında katlettiğini" bildirmişti.

Olaydan bir dakika bile geçmeden *Âzâdî-i Şark* dergisi sahibi İranlı Seyfü'l-İran Abdurrahman Bey, beraberinde iki Afganlı olduğu halde olayı haber vermek üzere yanıma geldi. Arkasından Şeyh Abdülaziz Çaviş de geldi.

Hep birlikte, Talat Paşa'nın öldürüldüğü yere gittik. Burası, evime 10 dakikalık bir uzaklıkta idi. Şahâdet fâciası, Talat Paşa'nın oturduğu evin bulunduğu sokakta ve evine yakın bir yerde vuku bulmuştur. Merhum 4-5 numaralarda oturmakta idi, olaysa 17 numaranın önünde gerçekleşmiştir.

Olay Berlin'de büyük bir tesir uyandırdı. İmparatorluk partisine mensup bazı gazeteler, Talat'ın ölümüne üzülerek adeta ağladılar ve onun yüksek niteliklerini ve üstün özelliklerini belirten makaleler yazdılar; çünkü, Türkiye'nin Almanya ile ittifakını Enver'le o sağlamıştı.

Demokrat ve Yahudi gazeteleri ise aleyhinde bulundular. Talat'ın Almanya'ya karşı olan bağlılık ve sadakatini unutarak Ermeni meselesinden bahsettiler. Yas tutan birçok Alman, Doğulu büyük insanlarla birlikte, kendisi için düzenlenen cenaze alayına katıldı.

Talat'ın cesedi, cuma namazgâhında, Osmanlı Elçiliği İmamı Hafız Şükrü Efendi'nin gayretiyle ve bendenizin nezâreti altında yaptırdığımız mescidle bina tamamlanıncaya kadar geçici olarak Alman Mezarlığı'nda muhafaza edildi.

Daha sonra, anavatana naklolunacak cesetlerin muhafazası için Berlin'de yaptırdığımız morga taşındı.[32]

Talat'ın naşı ile, birkaç ay sonra Ermeniler tarafından suikastle öldürülen Cemal Azmi ve Doktor Bahâeddin Şakir'in tahnit edilmiş cesetleri buradadır. Allah hepsini affetsin!

Bunların hepsi, hile ile ve arkalarından yapılan hızlı bir saldırı ile öldürülmüş; saldırıdan hiçbirinin haberi olmamış, vurulunca yere düşüvermişlerdir.

Ermenilerin fırsat kolladıklarını baştan haber alan Talat, ilk anlarda hesaplı hareket ederek dışarı yalnız çıkmıyordu. Ancak, birkaç ay geçmeden önlemleri gevşetti; hatta, gündüzleri tek başına iki üç kez çarşıya çıktığı olurdu.

Bu durumu öğrenen Ermeniler, ailesinin öldürüldüğü söylenen Makiryan (Sogoman Tayleryan) adında veremli bir Ermeni gencine "Nasıl olsa bir yıldan fazla yaşayamayacaksın. Bu durumda, dünyadan ayrılmadan önce, bir grup Ermeni'yi öldüren Talat'ı ortadan kaldırman en iyi hareket olur" dediler.

---

[32] Dr. Nâzım, Cavit Bey'e gönderdiği bir mektubunda, Şekip Arslan'ın da hazır bulunduğu cenaze merasimiyle ilgili olarak şunları yazmaktadır: "...Cumartesi günü 11.30'da evde namazı kılındıktan sonra muvakkaten intihap edilen bir yere nakledildi. Davetnameler refikası ve Şark Kulübü namına gönderildi. Cenazede ümidimizin fevkinde bir kalabalık vardı. Bu kalabalığın en mühimini Talat'ın Türkiye'de tanıdığı resmi Almanlar teşkil ediyordu. Ondan sonra Şark akvâmı geliyordu. Reisicumhur, Başvekil, Hariciye ve Adliye Nâzırları, diğer erkân-ı hükümet taziye için memur-ı mahsuslar gönderdiler. İmparatorun başmabeyincisi de cenazede hazır bulunmuştur... Vakt-i münasibinde İstanbul'a nakledilmek üzere ceset ba'de't-tahnit muhafaza içinde tevdi olunan mahalde müteaddit nutuklar irad edilmiştir. Türkler namına Baha (Dr. Bahaattin Şâkir). Araplar namına Şekip Aslan ve Kudüslü Şeyh Abdülkadir, Acemler namına iki hatip, Azerbeycanlılar namına İdris, Mısırlılar namına iki genç, Almanlar namına Mösyö Günther ile Dr. Jack pek hararetli nutuklar irad etmişlerdir. Hâzırûn bu nutukları tam iki saat ayakta dinlemişlerdir. Şark akvâmının nutuklarının hülasası: Bu cinayet şahsi yahut milli intikamın hülasası değil, İslam akvâmı hakkında takip olunan emperyalist siyasetin bir neticesidir. Biz bunun intikamını alacağız. Fakat, caniler gibi masum kanı akıtmakla değil, esaret zincirlerini kırarak istikbalimizi kazanmakla alacağız, Talât'ın mukaddes ruhu bu gaye için en büyük vazifesini oynayacaktır..." Tevfik Çavdar, *Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 481-482, Ankara, 1984.

Söylenildiğine göre, Ermeniler, bu hasta gence, Talat'ı öldürmesi halinde, kendisini ölümden ve hatta hapis cezasından kurtarmayı taahhüt etmişlerdir.

Bu suikast ve katili kurtarma işi, büyük ve nüfuzlu devletlerden birinin aracılığı ile gerçekleşmiş ve mümkün olabilmiştir.

Muhakkak olan şudur ki, Ermeniler, o büyük devlet nezdinde emellerine ermek için çalışmış ve gayret göstermişlerdir. Nitekim, söz konusu devletin büyükelçisi, katili kurtarabilmek için Berlin'de tüm nüfuzunu kullanmış ve tutuklanmasının üzerinden iki ay geçmeden tahliye ettirmiştir,

Bundan dolayı, Türkler, Almanlara karşı hâlâ -haklı olarak- intikam duygusu beslemektedirler. Lozan Konferansı'nda, müttefikler, Türkiye'deki Alman emlakini kendi hesaplarına tasfiyeye kalkınca Türkler bunu kabul ettiler. Bunun üzerine Almanlar kendilerini kınamaya kalktıklarında, Türkler, "Biz Talat'ın katili Makiryan'ın iki ay bile hapis yatmadan salıverildiğini unutmuş değiliz!" karşılığını verdiler.

Talat'ın Şahsiyeti ve İttihat Terakki İçindeki Yeri

Talat için "Ağzı süt kokan bir masumdu" dersek fazla olur. Herkesin bildiği üzere o, on yıl veya daha kısa bir süre içinde, bin beş yüz kuruş aylıklı Selanik telgraf memurluğundan sadrazamlığa kadar yükselmiştir.

Şüphe yoktur ki, bu hızlı yükseliş, inkılap ve kanun-ı esasinin ilanı, dolayısıyla da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzu sayesinde olmuştur; çünkü, inkılap İttihat ve Terakki'nin eseri, Talat da onun üyesi idi.[33]

Talat sebatı ve açıklığı ile harikulade bir adam olmasaydı İttihat ve Terakki'ye oybirliğiyle başkan olamazdı.

Bu Cemiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimini tam on yıl elinde tuttu. Bütün bu müddet içinde İttihat ve Terakki'nin dizgini de Talat'ın elinde idi.

[33] Başka bir nüshasına erişemediğimiz eserin, yararlandığımız nüshasındaki kesiklikten dolayı buradan sonrasında birkaç cümlelik bir düşüş olmuştur.

O bu Cemiyet'in adeta ruhu idi. Tüm zamanlarda Cemiyet'in resmi başkanı olmamakla birlikte o her vakit fiili reis idi. Sadrazamlığa geçmeden önce devletin ilk merciinin de, son merciinin de Talat olduğu söylenilebilir. Talat'ın sadrazamlığa geçmekle fazla bir nüfuz kazandığı iddia edilemez; hatta bilakis, bazı zayıf yönlerinin ortaya çıkmasına sebep olduğundan, bence, sadrazamlığı kabul etmekle hata yapmıştır.

Talat Paşa'yı sadrazamlığa sevk ve tahrik edenler, sanırım, arkadaşları Mithat Şükrü, Doktor Nâzım, Bahâ(eddin) Şakir, Rusuhî ve Ziya Gökalp'tir; çünkü, bu kişiler, Birinci Dünya Savaşı'nda, Cemiyet'in genel merkezinin payandaları sayılıyordu.

Kısacası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin pek çok üyesi olup bunlardan birçoğu yükselme arzusunda olmakla beraber, içlerinde Talat'la boy ölçüşebilecek veya dengi biri olsaydı, Talat'ın başkanlığı, hepsinin üzerinde tek başına devam edemezdi.

Talat ölünce, "Onunla birlikte Cemiyet de öldü!" demiştim. Gerçekten de, İttihatçılar için, Talat'tan sonra başkanlığı altında birleşip toplanılacak bir güç kalmamıştı.[34]

Talat, yüksek okullarda okumuş, kültürlü kimselerden değildi. Bütün birikimi, öteden beriden edinilmiş derme çatma bilgilerden ve kendileriyle düşüp kalktığı arkadaşlarından, özellikle de içlerinden mükemmel eğitim görmüş birkaç kişiden öğrendiklerinden ibaret gibiydi.

Ancak Talat, eğitimden kaynaklanan bilgi noksanlığını yaratılışından aldığı kuvvetle tamamlıyor ve cehaletinden gelen eksikliğini kavrayış gücüyle gideriyordu.

Burada, akran ve emsalinin üstünde kendisine başkanlık sağlayan diğer bir meziyetine dikkat olunmalıdır ki, bu da, nefsini bayağı arzularla şüpheli ve kaynağı belirsiz yeme-içmelerden korumayı bilmesi ve çok büyük ve geniş nüfuzunu mal elde etme ve servet yığma uğrunda kullanmamış olmasıdır.

---

[34] Başka bir nüshasına erişemediğimiz eserin, yararlandığımız nüshasındaki kesiklikten dolayı buradan sonrasında birkaç cümlelik bir düşüş olmuştur.

Nitekim, onun ortada olan yoksulluğu, temizlik ve dürüstlüğünün kesin ve daimi delilidir. Onun bu durumu, başkanlığının payandaları olmuştur,

Arkadaşlarından birçoğu bal tutup parmak yalamışlardır. Kimi bu hususta çok ileri gitmiş, kimi de işi kısaca tutmuştur.

Merhum Talat Paşa ise, "Bu milletin, benim gibi bir cahilin cehaletine katlandığı yetmiyormuş gibi, bir de hırsızlık yaparak, millet malı çalarak soygunculuğumun ve cinayetimin yükünü de mi sırtlarına yükleyeyim!" derdi.

Evet, Talat Osmanlı Devleti'nin işlerini on yıl idare etti. Bu süre zarfında, ayıplanmasını gerektirecek, yiyicilik ve rüşvet gibi, devlet malını alma ve çalma türünden kötülüklere benzer bir hali görülmedi. Bu da, onun başka yönlerdeki ayıp ve kusurlarını örtüyordu. O, temiz ve pak (afif ve nezih) idi.

1918'de Almanya'ya geldiği zaman, cebindeki 50 bin mark bittiğinde, kendisine kapılanarak (intisapla) zengin olmuşlardan bir arkadaşı 200 bin mark göndermişti. Bununla geçinirken öldüğünde geriye az bir şey kalmıştı. Yanında, birtakım altın nişanlarla bazı pahalı parçalar vardı. Bunların bir kısmı padişahın kendisine olan ihsanları, bir kısmı da bazı arkadaşlarının hediyeleri idi. Bunları, geçimini sağlamak için satmak üzere toplamıştı.

Hatıratına gelince; Alman matbaacılık şirketlerinden biri, ölümünün ardından,bu kitabı Türkçe bastırdıktan sonra başka dillere tercüme ettirerek yayımlamak üzere ailesinden satın almak istemişse de, bu konuda henüz bir gelişme olmamıştır.

III. CEMAL PAŞA VE İCRAATLARI

Afganistan'da

Şimdi biraz da Cemal'den bahsedelim.

Dünya Savaşı'ndan sonra Afganistan'a geçen Cemal Paşa, Afgan Emiri'nin yanında büyük bir mevki kazanmış, Afgan ordusunun modernleştirilmesi işini üstlenerek, Osmanlı subaylarının da yardımıyla -Afgan Emiri'nin arzusu doğrultusunda- bu orduyu çağdaş bir şekilde düzenleme ve eğitme hususunda başarılar göstermiştir.

Cemal Paşa, Afganistan'da bir yıl kadar kaldıktan sonra, Münih'te bıraktığı ailesini ziyaret etmek ve Afgan hükümetine ait bazı önemli işleri görmek üzere Avrupa'ya geldi. Hicaz Demiryolu Teknik Heyeti'nde yer almış olan Almanyalı Mayister Paşa'yı, birlikte çalıştığı mühendis ve uzmanlarla tarım alanlarında, maden ocaklarında, elektrik ve demiryolu şebekesinde...[35]

Mayister Paşa, bu talebini memnuniyetle kabul ederek, çeşitli şubelere mensup teknik adamlar arasında bilgi ve başarılarına güvendiği kimseleri aramaya koyuldu. Zaten, Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da iş azalıp işçi sayısı çoğaldığından, aranılan bu tür teknik adamları bulmaktan kolay bir şey yoktu.

Bununla birlikte, Alman hükümeti, İngiltere'den korktuğundan, bu teknik heyeti masraflarını üzerine alarak kendi hesabına göndermediği gibi Afganistan hesabına da göndermekten kaçındı. İngiltere, Afganistan'ın çağdaş araçlarla güçlendirilmesinde kendi hesabına zarar görüyordu.

---

[35] Başka bir nüshasına erişemediğimiz eserin, yararlandığımız nüshasındaki kesiklikten dolayı bu cümle tamamlanamamıştır.

Başarılı olamayan Cemal Paşa, Münih'e giderek Fransa'ya gitme yolları aradı. Fransızlar, Paris'e gidebilmesi için kendisine gerekli nezaket ve yardımı esirgemediler. İşittiğime göre, orada Puvankare ile görüşmüş ve uğraştığı işleri Fransa hükümetine bildirerek, istenilen teknik heyetin, masrafı Fransa'ya ait olmak üzere Afganistan'a gönderilmesi halinde, Afganistan'ın başkalarına yaptıracağı teknik işlerde Fransa'ya öncelik tanınmasını taahhüt etmiştir.

Fransa'dan döndükten sonra Berlin'de görüştüğümüz sırada, Fransa'nın, taleplerini olumlu karşıladığını bana bizzat haber vermiş idiyse de, bir Fransız teknik heyetinin, yerinde inceleme yapmak üzere Kabil'e gittiğini bugüne kadar işitmedim. Ancak, bir İtalyan teknik heyetinin gittiğini biliyorum.

Rusya'ya Gidişi ve Öldürülmesi

Bilahare Afganistan'a gitmek üzere geri döndü.[36] Bu tarih, Enver Paşa'nın Türkistan'da, Ruslar aleyhindeki büyük ayaklanma hareketlerinin başına geçtiği zamana rastlamıştı.

Cemal Paşa, Moskova'ya uğramakla Ruslardan bir tehlike geleceğini sanmıyor ve Afganistan devlet adamlarından olduğu için kendisine bir kötülükleri dokunmayacağına inanıyordu. Ancak, Sovyetler, Doktor Nâzım Bey'le Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa gibi onu da göz hapsine almışlardı.

Şu kadar ki, keskin zekâsıyla, Rusları, Enver'in hareketine karşı olduğu konusunda kandıracağına inanmaktaydı. Bunun için de, Enver'in siyasetini gazetelerle kötüledikten başka, kendilerine karşı başlattığı düşmanlığı önlemek için, milli Türk hükümetiyle görüşmek üzere Ankara'ya gitme hususunda Ruslarla sözbirliği de etti.

Cemal, Anadolu'ya geçmek üzere, bir uçağa atlayarak Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e vardı. Yanındakilerin kendisini düşmanlarından koruyacağına güvenerek caddelerde serbestçe dolaşmaya

---

[36] Başka bir nüshasına erişemediğimiz eserin, yararlandığımız nüshasındaki kesiklikten dolayı bu cümle öncesinde birkaç cümlelik bir düşüş olmuştur.

başladı. Ermenilerse, onu ve arkadaşlarını öldürecek olan canileri çoktan hazırlamış bulunuyorlardı. Cemal Paşa'nın ölüm haberi, Avrupa'ya, 1922 Temmuz'unun 25'inde "Cemal Paşa bu ayın 18 veya 19'unda öldürülmüştür" şeklinde ulaşmıştı.

Hatırladığıma göre, biz o gün Londra'da; Suriye ve Filistin'le ilgili olarak İngiltere ile Fransa arasında yapılan ve "İntidab" adı verilen gizli anlaşmanın Cemiyet-i Akvam'ca onaylanması hususunda müzakerede bulunuyorduk. Kaldığımız Sesil Oteli'nde, neşeli bir şekilde yanımıza gelen bir İngiliz generali, "Müjde!" dedi; "Cemal'in öldürüldüğü kesinlik kazanmıştır. Yakında Enver'in de ona katılmasını umalım!"

Ben, onun sözlerini duyduğumu ve ne demek istediğini anladığımı belli etmek istemedim. Ancak, gerek bu generalin, gerekse de diğer İngilizlerin sözleriyle, o zamanki İngiliz gazetelerinin kullandıkları ağıza bakıldığında, İngilizlerin Ruslara ve hele Bolşeviklere karşı son derece kızgın ve hatta büsbütün nefret etmelerine rağmen, Enver'le Moskova arasındaki mücadelede Bolşeviklerin galip gelmesini açıkça tercih ettikleri görülüyordu.

İşte gerçek budur. Başka bir deyişle İngilizler, İslam tehlikesini Bolşevik tehlikesinden daha ağır buluyorlardı.

Hakikat bu merkezde olduğuna göre, tüm Müslümanlara ve Doğululara düşen fazilet borcu, bu acı gerçeği anlamama tehlikesine düşmemektir.

Çünkü, bu hakikatin derin ve büyük bir anlamı vardır.

Cemal ve Enver Paşaların ölümleri arasında iki cuma kadar bir zaman geçmiştir; bunların ölümüyle Talat'ın ölümü arasında da bir yıl ila dört-beş aylık bir zaman vardır.

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimini ellerinde tutmuş ve dünya tarihinde kendilerine özel bir yer verilmiş olan bu üç zatın varlığı, işte böyle, bir yıl ve birkaç ay gibi kısa bir zaman içerisinde ufalanmış, kuru ot misali dağılıvermiştir.

[Sonsuzluk Allah'a mahsustur.]

Cemal Paşa'nın uğradığı suikast etrafında birbirini tutmayan rivayetler dolaşmaktadır.

Deniliyor ki: Bolşevikler, Cemal Paşa'ya her ne kadar Anadolu'ya gitmek üzere izin vermişlerse de ona inanmıyorlar, Enver gibi onun da aleyhlerinde ayaklanmasından korkuyorlardı.

Yahut, Afganistan'a dönünce, Afgan siyasetini aleyhlerine çevirip kendilerine karşı çıkacağını zannediyorlardı. Bu yüzden, bir taraftan Ankara'ya gitmesine müsaade etmekle birlikte, diğer taraftan, kendilerine bağlı Ermeniler vasıtasıyla öldürülmesi yoluna gitmişler ve böylece ondan kurtulmuşlardır.

Yine, denildiğine göre, Cemal Paşa'yı öldüren, Talat Paşa, Cemal Azmi, Bahâ(eddin) Şakir ve eski Sadrazam Said Halim Paşa'yı öldüren Ermeni örgütleridir.

Bolşeviklerin, Cemal Paşa'yı öldürtme suçlamasından çok çekindikleri ve "Bizim için gayret gösteren bir zatı niçin öldürmeye kalkışalım?!" diyerek bu işte suçları olmadığını savundukları görülmektedir.

Cemal Paşa'nın ölümüyle ilgili olarak birçok kimsenin tutuklandığını biliyorsam da, hiçbirinin, Cemal Paşa'ya karşılık öldürüldüğünü işitmedim.

Cemal'in Şahsiyeti, Suriye'deki İcraatı ve Türk-Arap İlişkileri

Cemal Paşa'nın yüreği bütün, zihni ateşli, anlayışı tez, iradesi kılıç gibi keskin idi. Heybetli görünüşü, nüfuzu ve tedbirlerindeki isabetiyle kendisine büyük bir askeri kumandan olmak yaraşırdı.

Ancak o; çabuk hiddetlenir, sinirli, kindar, kibirli, büyüklük ve üstünlük âşığı, destan gibi dillerde dolaşan bir şan kazanmaya hırslı, başkalarına sataşmaktan hoşlanan bir adam idi.

Devlet; savaşın devamı süresince Suriye'de yönetimi kayıtsız ve başıboş bir şekilde ona teslim etmekle hem kendisine, hem de Türk ve Arap milletlerine karşı büyük bir hata işlemiştir.

Vurmak, dövmek, bağırıp çağırmak gibi istibdata yönelik alışkanlıkları, emir ve yasak konusundaki bağımsızlığı dolayısıyla, dilediğince hareket etti. Karşısında kendisini hesaba çekip denetleyecek ve yaptıklarının sonu hakkında uyaracak kimse yoktu.

Lütuf beklentisiyle karşısında boyun kıran birtakım kimselerle, o dönem Türkiye'sinin "sonunu düşünmeyen Turancıları", her yaptığını süsleyip kendisine güzel gösteriyorlardı.

Bu gibi adamlar, "Gaye ve emeller ancak böyle gerçekleşir, başka türlü mümkün değil!" diyerek Cemal Paşa'ya heyecan veriyor ve zulmünü alevlendiriyorlardı.

Bu tür övgüler onun taşkınlığını artırıyordu.

Bununla birlikte, Cemal Paşa; Almanya ile Türkiye'nin savaştan galip çıkamamaları ve savaşın kısa bir süre sona ermesi halinde, yapılacak barışta, sebep oldukları zararın bu devletlere ödettirileceğinden kuşku duymuyordu.

Cemal Paşa'nın, bazı kanunsuz işlerle zulme sapması, hakkın sınırlarını çiğneyerek halka zorluk çıkarması ve yoldan çıkması, fikir ve zihin yapısının o sıralar açıkladığımız şekilde olmasından ileri geliyordu.

Nitekim, Şerif Hüseyin devlet aleyhine isyan etmiş ve aradan bir hayli de zaman geçmiş olduğu halde, yine isyan haberini doğrulamıyor, Şerif'in oğullarının Hicaz demiryolu boyunca yağmaya çıktıklarını, Şerif'in haber alması halinde onları gerisin geri çevireceğini zannediyordu. Oysa, olaya böyle bakmasını makul gösterecek bir delili de yoktu. Yalnızca zanna dayanan bu anlayışına sebep olarak da, Şerif'in, kendisinden korkması dolayısıyla böyle bir harekete cüret ve cesaret edemeyeceğini ileri sürerdi.

Kısacası, bu zatın, kendi kişisel kudret ve varlığının yeterliliğine inanması ve buna aldanması, Suriye'de bulunduğu sürece bildiğince hareket etmesine ve nefsine aldanmanın verdiği sarhoşlukla elini her tarafa uzatıp nüfuzunu kötüye kullanmasına sebep oluyordu. Birçok işlerde, bildiğimiz mantık kuralları dairesinden dahi çıkmıştı.

Örneğin, bölge bölge her yerin ileri gelenlerini toplattırıyor, sonra bunları saydırıp, sayılarına göre % 10'unu kura ile ayırarak sürgün ediyordu.

Diğer bir örnek de, kağıt paranın altın kıymetiyle geçmesini emretmesiydi.

Şerif Hüseyin ve Arap İhtilali

Bununla beraber, "Cemal Paşa bu kötü siyaseti takip ederek Suriye'nin büyüklerini, edebiyatçılarını ve aydınlarını öldürtmemiş olsaydı Şerif Hüseyin devlete karşı ayaklanmaz ve Araplar Türklerden ayrılmazdı!" yolunda bir görüş de doğru değildir.

Çünkü, Şerif Hüseyin'in, Türk imparatorluğu aleyhinde İngilizlerle gizli görüşmelere başlaması ve ilk fırsatta devlete karşı ayaklanmaya kalkışması gibi hareketleri, onun bu hıyanetlerini bilen II. Abdülhamid zamanında gerçekleşmiştir.

İttihatçılar, Abdülhamid'e baskı yaparak, Şerif Ali'nin yerine Şerif Hüseyin'i zorla Mekke Emirliği'ne tayin ettirmeye kalkıştıklarında, Abdülhamid onlara, "Çok sürmez, bu adam devlet aleyhine birtakım işler çevirir. Ben bu işlerden biriyle kesinlikle ilişkilendirilmek istemem; zira, bu adamın içyüzünü çok iyi bilirim!" demişti.

Şerif Hüseyin'in, ihtilal hareketi için İngiltere'nin ocağına ve kucağına düşmesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan öncesine, 1912 tarihine rastlar.

Bu tarihte, Mısır hanedanından bir zat; İngiltere'nin Arapları silahlandırması ve desteklemesi durumunda, Arapların da, imparatorluk aleyhine ayaklanarak bağımsızlıklarını elde ettikten sonra İngiltere ile ittifak etmesi esasları dairesinde bir anlaşma yapma göreviyle Londra'ya gönderilmişti.

Hâlâ yiyip içmekte ve dolaşmakta olan bu zat, amacını bildirdiğinde, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, işi ağırdan alarak görüşme isteğini kabul etmedi. Bakanlığın, onu dilenme yolu üzerinde terk edivermesinin sebebi açıktır.

Şöyle ki: İngiltere aslında Arap ülkelerini istila etmeyi tasarlamıştı. Arabistan yarımadasını silahlandırmak, elbette bu niyetteki İngiltere'nin işine gelmezdi.

Nitekim İngilizler, yıllardan beri, tüccarlarını Yemen Araplarına silah satmaktan alıkoyuyorlardı.

Amman ve Irak Araplarına gelince; bunlar da, etrafa yaydıkları adamları aracılığıyla, değerlerinden çok fazla bedel karşılığında bulabildiklerince silah edinmeye çalışıyorlardı.

Silah edinmenin böylesine zorlaştırılmasının tüm nedeni, İngiltere'nin, Arap ülkelerini istilaya kalkıştığında, Arapları, tırnak makasına muhtaç ve savunmasız bulmak istemesinden ibaretti.

Aradan zaman geçtikten sonra, savaşın başlangıcında, Şerif Hüseyin İngiltere'ye başvurarak ittifak önerdiyse de, İngilizler, onunla bir zorları olmadığını sandıklarından sesine kulak vermediler.

Ancak, savaşın şiddeti baskın gelip kalplerinde felaketlerin doğum sancıları başlayınca Araplara olan ihtiyaçlarını anladılar. Ve işte o zaman, Şerif Hüseyin'in vaktiyle kendilerine yaptığı başvuruda ileri sürdüğü istekleri kabule yanaştılar.

Her ne şekilde olursa olsun, muhakkak olan şudur ki, Şerif Hüseyin'in hareketi, Cemal Paşa'nın sert ve kaba davranışlarından ve Suriye'de yaptığı idamlardan ileri gelmiş değildir.

Cemal Paşa'nın hiçbir şey yapmadığı farz edilse dahi, "Arap ihtilali; Arapların Türklerden soğumuş ve ürkmüş olması; Almanya ile Türkiye üzerine yenilgi felaketi çöktüğünde, bazı Arapların Türkiye aleyhine yaygaraya kalkışması ve Arapların belki çoğunun, hele yeni yetmelerin, müttefiklerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kazandığı zafere sevinmeleri" oldu bitti halinde birtakım olgulardı.

Katolikler Fransa'nın galibiyetine, Ortodoks Hıristiyanlar İngiltere'nin zaferine, Şerif Hüseyin'in tarafını tutan Müslümanlarsa, Arapların müttefiki olan İngilizlerin muzafferiyetine seviniyorlardı.

Bütün bunlar birer vâkıa idi. Cemal Paşa kimseyi öldürmüş olsun ya da olmasın, hiçbir şey fark etmezdi.

Cemal Paşa'nın Hataları

Eğer gerçeği ve tarihi arıyorsak bunları olduğu gibi itiraf etmeliyiz. Ancak, Cemal, görüş ve hareketlerinde şu sebeplerden dolayı hataya düşmüştür:

1. Cemal'in öldürdüklerinden bir kısım halk vardır ki, bunlar, vatana ihanetten büsbütün uzak olduğu gibi, İttihat ve Terakki karşıtı topluluklara mensup olmaktan başka bir suçları da yoktu. Osmanlı Devleti'nin kanunları ise İttihat ve Terakki'yi değil, Osmanlı saltanatını tanımaktadır.

2. Cemal Paşa mağdurlarından diğer bir kısım vardır ki, aleyhlerinde, ölümle cezalandırılmalarını gerektiren ne bir belge, ne de yeterli bir ipucu bulunmaktadır. Bizim duyduğumuza göre, bu grubun siyaseten öldürülmeleri yoluna gidilmesini, divan-ı harp başkanına bizzat Cemal ilham etmiştir.[37] Bununla beraber, en iyisi bunları kanunun hükmüne bırakmaktı. Suçlarına göre, kimi hapis, kimi de sürgün edilirdi.

3. Gerçeğin aksine, bu sanıkların tamammı bir an için devlet düşmanı birtakım suçlular farz edelim. Ancak, "önceden affedilenlerin tekrar cezalandırılması, kabuk bağlayan eski yaraların deşilmesi, hürmet gösterdikleri yere toz toprak saçılması, 'Türkler fırsattan yararlanarak akıllarına estiğince intikam alıyor' dedirtilmesi ve nihayet, yabancı bir düşmanın husumetinin bu kötü siyasetle güçlendirilmesi", savaş esnasında güdülmesi gereken faydalı siyaset ve iyi bir idare ile bağdaştırılamaz.

4. Evleri ve barkları yıkılarak Anadolu'nun çeşitli yerlerine sürülen ve birçokları gurbette ölen binlerce insan arasında siyasetin ne demek olduğunu bilen yüz kişi yoktu. Bunlar, sadece devlete bağlı, onun emriyle oturur kalkar kimselerdi.

[37] Cemal Paşa'nın Kurmay Başkanı olan Ali Fuat Erden bu konuda şunları anlatmaktadır: "Divan-ı Harp üyeleri, bunlardan (yirmi kişiden) üç dördüne idam hükmü verilebileceği, diğerlerinin müebbet veya geçici kalebentlik yahut kürek cezalarıyla cezalandırılması kanaatinde imiş. Divan-ı Harp bu kararı doğrudan (...) vermekten çekinmiş. Reis arz ve istizan etmek [izin istemek için sormak] için gelmiş. Ben 'Gidiniz. Arz ediniz. Yalvarınız. Eğer kabul etmezse ayaklarına kapanınız ve 'Paşa Hazretleri, tarihin hükmünü düşününüz!' deyiniz' dedim. Şükrü Bey gitti ve beş dakika sonra geldi. Beti benzi sararmıştı. Divan-ı harp reisinin istizan amacıyla geleceğinden, galiba, Aliye'deki yakınları vasıtasıyla haberdar edilmiş olan Cemâl Paşa, Şükrü Bey içeri girince, soğuk ve sert 'Ne var?' demiş. Şükrü Bey, suçluların isimlerinin hizasına, Divan-ı Harp Heyeti'nin kanaatleri yazılı listeyi takdim ederek, 'Divan-ı Harp'in kanaati budur. Efendimize arz ve istizan için geldim' demiş. Cemal Paşa, listede yazılı notlara bakmayarak, suçluların isimlerinin hizasına, kendi rey ve kanaatini işaret etmiş. Bu işaret bir kelime imiş ve her suçlunun hizasına aynı kelime yazılmış. Şükrü Bey, Erkân-ı Harbiye Reisi'nin tavsiyesi gereğince hareket etmiş. Cemal Paşa, Şükrü Bey'in başını iterek, 'Tarih kafanda paralansın!' demiş". *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, s. 325-326, yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, 2003. (Ö.H.Ö)

Bunların yurtlarından sürülmeleri, en ufak bir faydası olmayan bir zulüm ve işkenceden ibaretti.

Bunların bir kabahati var idiyse, o da, kendilerinden devlet adına ayda yüz elli lira vergi istenmiş olmasıdır.

Cemal Paşa Osmanlı Devleti'nin düşmanlarını, hatalı davranışlarıyla silahlandırmış olduğu gibi, Araplarla Türkleri birbirinden ayırmak isteyen arabozucuların ekmeğine de yağ sürmüştür. Türklerle Araplar, onun yaptığı kötü ve tehlikeli işler olmaksızın ayrılmış olsalardı, yabancı ülkelerin siyasetçileri, Türkiye aleyhinde aradıkları kriz ve delilleri bulamazlardı. O gün Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan ve onun çıkarını savunan kimseler; Ahmed Cemal Paşa tarafından, iddialarının aksine gelişen kötülükler gibi manevi silahlarla silahlandırılmış olan yabancı istila ajanlarına karşı savunmasız kalmışlardı.

Cemal Paşa, hareketleriyle, savaşın devamı müddetince müttefiklere hizmet etmiştir. Nitekim, müttefikler de savaştan sonra Arabistan'daki hareketleriyle Türklere hizmet etmişlerdir.

İşte Cemal'in, Türk ve Arap, her iki milletin menfaatine aykırı en büyük hatası ve cinayeti bu noktadır.

Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili yayınlarımız arasında bir kitabı bu konuya ayırdık. Bunun bazı bölümleri sonradan gazetelerce alıntılandığından burada, bu konuda yazdıklarımıza birşey eklemeye gerek görmüyoruz.

Cemal Paşa, Suriye'de iken Arapça ve Türkçe olarak bir kitap yayımlamıştı.[38] Bunda, kendisini öldürmeye ve sürmeye sevk eden düşünce ve sebepleri delilleri, tanıkları ve kişisel görüşleriyle açıklamış ve açıkladığı hususları söz konusu cezalar için yeterli görmüştür.

Bu kitabı dikkatle okuyan bir kimse, bu delillerin kesin olmadığını ve tanıkların kanaat vermekten uzak olduğunu görür. Nitekim, ölümünden kısa bir süre önce hatıratını yayımlayarak,[39] bun-

[38] *Âliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Rü'yet Olunan Mes'ele-i Siyasiye Hakkında İzahat*, İstanbul, Tanin Matbaası, 1332 (Özege, I/432); *Osmanlı İmparatorluğunda Ayrılıkçı Arap Örgütleri, Âliye Divan-ı Harb-i Örfisi*, yay. haz. Ayşe H. Aydın, 2. baskı, İstanbul, 1993. (Ö.H.Ö)

[39] *Hatırat 1913-1922*, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1922 (Özege, II/7029); *Hatıralar, İttihat-Terakki ve Birinci Dünya Harbi*, tamamlayan ve tertipleyen: Behcet Cemâl, (İstanbul) 1959. (Ö.H.Ö)

da, Birinci Dünya Savaşı'ndan ve Hicaz Şerifi'nin devlete karşı ayaklanmasından ve bu ayaklanmanın başlangıcıyla izlediği seyirden bahsetmektedir. Suriye işlerinden, kendisini halkı sürmeye, öldürmeye ve asmaya zorlayan sebep ve etkenleri de açıklamaktadır.

Bu sebep ve etkenlerin özü; Suriyelilerin İslam dünyasına karşı ihanet etmiş, gerek kendi milletlerinin, gerekse de İslam'ın düşmanı olan taraflara yönelmiş ve yurtlarının düşman tarafından istilasını sağlamaya çalışmış olmalarıdır.[40]

Cemal Paşa'nın bütün iddiaları değilse de bir kısmı doğrudur. *Nitekim, Araplardan öyleleri vardı ki, bunlar müslüman topluluğuna ve onun hukukuna, hiçbir önem vermeyerek büsbütün kayıtsız kaldıkları gi-*

---

[40] Birinci Dünya Savaşı'ndan bir buçuk yıl önce Beyrut'a gidip mütarekeye kadar orada kalan ve Cemal Paşa'nın icraatlarını yakından izleyen Hüseyin Kâzım Kadri, Cemal Paşa'nın hatıratıyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Cemal Paşa'nın taşkınlıkları, zulümleri, Türk memurlarının Suriye halkına karşı reva gördükleri itisâfları, irtikap edilen hataları ve gafletleri... bildirmek için ciltlerle kitaplar yazmak lazım gelir. *Cemâl Paşa Hatıratı*'nın intişarından sonra, benim bildiğim ve onun ketm veya tahrif ettiği hakâyık-ı tarihiyyeyi yazıp *Tasvîr-i Efkâr*'da neşredilmek üzere Ebuzziyazâde Velid Bey'e vermiştim. Bunlar basılacağı sırada gazete de kapandı ve kağıtlar da Velid Bey'de kaldı. Günün birinde belki bunların neşri mümkün olur ve o zaman Cemal Paşa'nın Suriye'de neler yaptığı ve bu memleketin nasıl ve ne için elimizden gittiği anlaşılır"; "...Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın bütün icraat ve harekâtını re'ye'l-ayn gördüm ve birçok hakikatlere muttali oldum. Uzun seneler zarfında, Suriye'nin tarz-ı müdafaasını, Cemal Paşa'nın zulümleri, ifrat-perverlikleri ve bî-pâyân gafletleri yüzünden koca bir kıtanın elimizden nasıl çıktığını görmüş ve anlamıştım. Muahharen Paşa'nın *Hatırat*'ı intişar etti. Bu kitabı okudum ve Suriye'ye müteallik harekat ve icraatını tevil ve tahriften geri durmadığını gördüm ve mahza tarihe bir hizmet olmak ve *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde neşredilmek üzere Ebuzziyazâde Velid Bey'e, buna mukabil yazdığım 'Hatırat'ın müsveddelerini verdim. O sırada vukua gelen bazı hadisat dolayısıyla gazete tatil edilmişti; benim 'Hatırat'ım da intişar edemedi. Bunların günün birinde tab' ve neşri memul olduğu gibi bütün bütün unutulup gitmesi de mümkündür. İmdi, Suriye'nin mecnunane tarz-ı müdafaasına ve Cemal Paşa'nın iğfal-kârâne ve zâlimâne icraat ve ef'âline yakından muttali olan ben 'Hatırat'ımda bunları yazıp bildirmemiş olsaydım, aradan birçok sene geçtikten sonra bu hakikatlara kim vâkıf olabilirdi?" *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 138-139, 224-225, haz. İsmail Kara, İstanbul, 1991. (Ö.H.Ö)

ni, Doğulu olmak itibariyle Doğu milletlerinin kader ortaklığı açısından dahi bir yakınlıkları yoktu.

Bu gibiler, yalnızca, İngilizlerin zaferini Arapların zaferi imiş gibi yanlış algılıyorlardı.

Turancılar da, hem bizzat İslam toplumunu küçümseyerek ona arka çıkmıyor, hem de sadece Türklere hitap ederek, İslam topluluğunun varlığını küçümseyip yalnız Araplıktan bahseden Arapların ölümle cezalandırılmalarını istiyorlardı.

İşte şu anlatmak istediklerimiz, bizzat yaşadığımız ve gözümüzle görüp kulağımızla işittiğimiz, bu millete ait haberlerdendir. Bizden sonrakiler arasında, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında geçen hakikatleri öğrenmek isteyenler için bir kıymet ifade edecektir

Çünkü, bu anlattıklarımız, fiilen görülüp anlaşılan olayların sözle anlatılmasından ibarettir.

İnsanlar, olayların üzerinden günler geçip zaman uzadıkça, bazı şeylerin eksildiğini ya da eklendiğini tecrübe ile öğrenmişlerdir. Olaylara ilişkin kurgular karışır, gerçekler yer değiştirir. Öyle ki, hadiseler bir vadide iken, haberleri bambaşka bir vadide akar.

O kadar değişiklik olur ki, *tarih*, uydurma ve sonradan düzülmüş hikayelerden ibaret kalır.

Olaylara ilişkin haberler, yaşayan kimselerin üzerine borç olup eksiksiz gediksiz ödemekle yükümlüdürler.

Özellikle de, olayları bizzat görüp duyan kimseler, bu emaneti, ibret için ve gerçeği bildirme aşkı ile dosdoğru, yerli yerince ve aslına uygun olarak aktarmalıdırlar.

İlmin ötesine yükselebilen tek varlık yüce Allah'tır.

-SON-

EK

I. Şekip Arslan'ın Enver Paşa'ya gönderdiği mektup,

II. Enver Paşa'nın kardeşi Mehmet Kâmil Bey'le yapılan bir mülakat,

III. Enver Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili olarak yaveri Muhyiddin Bey'le yapılan mülakat,

IV. Abdülkadir Baysun'un, Enver Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili anıları.

I. BERLİN'DEN MOSKOVA'YA (ŞEKİP ARSLAN'DAN ENVER PAŞA'YA) MEKTUP

Şekip Arslan'ın, Talat Paşa'nın İngilizlerle görüşmeleri ve vurulmasına ilişkin Berlin'den Moskova'daki Enver Paşa'ya gönderdiği mektup. (Tarafımızdan sadeleştirilmiştir.)[41]

Paşa Efendimiz;

Tekrar Moskova'ya gelmek meselesi söz konusu oluyor. Halbuki, bendeniz zât-ı devletinize durumumu bildirmiştim. Ben siyasetten çekilmedim ve lakin bir aile olmaklığımdan çıkamıyorum. Şimdiye kadar ailemi kandırabildim. Kâh Mısır'a gideceğim diyor idim; kâh Anadolu'ya gidebilme imkânını gösteriyor idim. Yalnız son aylarda bunları kandırmak mümkün olmuyor ve bilahare buraya gelmeleri kararlaştırılıyor. Demek ki mesele tereddütten ileri gelmedi. Her hafta bana evimden öyle mektuplar geliyor, ki hayatımdan usandım. Çok güç durumdayım. Doğu'ya gidemiyorum. Ve her nereye gider isem ya İngiliz, ya Fransız vardır. Bunların merhametlerine sığınıp himayelerini isteyemem.

Ailem ne derse desin, buraya getirtmek de kolay değildir. Tüm aile buraya gelemez. Bugün 5 bin lira borcum vardır. Yarısı İstanbul'da, yarısı Suriye'de. Evet, 5 bin lira kağıttır; lakin, bunun ödenmesine imkân yoktur. Mülkümüzden satmaya teşebbüs etsek 10 bin lira eder. Mülkü satmalıyız ki 5 bin lirayı ödeyebileyim. Kısacası, pek yorgunum ve tek çarem buraya hanımım ile çocuğumu getirtmek kaldı. Belki bir dereceye kadar rahat buluruz. Ve sürekli kınanma ve suçlanmadan kurtulurum. Mali darbe ikinci derecede gelir.

---

[41] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a*, s. 162-164, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.

Kâmil Beyefendi harcırah meselesinden bana bahsetti. Harcırah meselesi değildir. Verilen harcırah yeterlidir. Şu kadar ki, bendeniz ailemi beklemekteyim. Bundan dolayı, genel merkeze, geçerli mazereti bildiren bir takrir sunuyorum.

Şeyh Çaviş bu defa Moskova'ya gitme eğiliminde idi. Lakin, Doktor Fuat Bey'le beraber bulunmak şartı ile bunu tasavvur ediyorum. Merhum Talat Paşa olayından iki gün sonra Şeyh Çaviş birçok kedere ek olarak Talat Paşa'nın şahâdetinin etkisiyle hasta oldu. Yine öyle hastadır ki, hayatında bir gün kadar pek az ümit kaldı. Çok şiddetli bir sinir krizi geçirdi. Kalp çok yıprandı. Sol eline felç gibi bir şey geldi. Dört doktordan oluşan bir konsültasyon heyeti Şeyh Çaviş'in işlerden büsbütün çekilmesinin zorunlu olduğunu kararlaştırmıştır. Hasta düştükten sonra bendeniz Şeyh'i bir defa görebildim; zira, çok yorgundur, mutlak istirahat tavsiye ediyorlar. Doktor Fuad'a gelince, bilmiyorum, hala Münih'tedir.

Gazete şimdiye kadar çıkarılamadı. Makine ile iş olmadı. Pek çirkin çıktı. Harfelere geri dönüldü. Matbaalara başvuruldu. Birçok haberleşmelerden sonra baskı giderleri belli oldu. Bu gazetenin mecmua şeklinde çıkması kararlaştırıldı. Sekiz sayfası Türkçe ve sekiz sayfası Arapça'dır. Son haftaya kadar her şey hazır idi. Yalnız Talat merhumun musibeti ile Şeyh'in ağır hastalığı gazetenin çıkmasına engel oldu. Bendeniz yirmi gün ve on gün önce makaleleri Şeyh'e vermiştim. Şimdi nasıl yapacağız? Şeyh'ten bir müddete kadar bir şey beklememeli idi. Doktor Fuat, yardımıyla Şeyh'in yerini tutabilir. Yalnız Rusya'ya gelir ise kim yapabilir? Doktor Tevfik vardır. Diyorlar ki, bunu yapabilir. İktidarının derecesini bilmiyorum. Doktor Fuad'a soracağız. Bendeniz gazetenin tüm yazılarını kaleme alabilirim. Bu benim için birkaç saat işidir. Allah'ın izniyle hiç gibidir; ama hiçbir vakit matbaa işlerini, gazetenin gönderiliş şeklini, dağıtımını ve diğer yönetim işlerini yapamam.

Toplantılarımız, haftada bir defa olarak, buradan ayrılışınızdan beri devam ediyor. Her defa bizden bir üyenin yerinde oluyor. Elbet Kâmil Bey biraderiniz size arz ediyor.

Talat merhumun olayından meydana gelen üzüntü ve kederden bahsetmeyi gereksiz görüyorum. Bu musibet yalnızca İttihat

ve Terakki'nin musibeti, yalnızca Türk ırkının musibeti değildir. İslam dünyasının musibetidir. Merhumun namı, İslam dünyasının her köşesine kadar gitmiş bir zat idi. Bu surette öldürülmesinin Türkiye'de ve bütün İslam ülkelerinde büyük bir ses getireceğinde şüphe yoktur. Merhum yalnız çıkıyor idi. Anlaşılıyor ki, Ermeni örgütleri bunu haber almışlardır. Diyorlar ki, iki sene evvel sizi, Talat'ı ve Cemal'i aramak için Fransız subayı kılığında buraya bazı fedai Ermeniler gelmişlerdi; ancak, o sırada kimseye rastlayamadılar. Lakin, bu defa tesadüf çok kolay oldu. Katil Ocak'tan beri buradadır. Talat Paşa'nın evinin karşısında bir oda tutmuştur. Her gün gözlüyordu. Bu 15 Mart gününde tek başına çıktığını görmüş. Takip etmiş ve eve yakın, yani Hardenberg Caddesi, 17 numarada arkadan gelmiş ve merhuma hiçbir surette hissettirmeksizin revolverini kafasına boşaltmıştır. Merhum ânında düşmüştür. Alman bir kadın hepsini görmüş. Katil kaçmaya kalkmışsa da, halk tutup şiddetli dövmüşlerdir. Merhumu önce kimse tanımamıştır. Ancak, bir müddet sonra Bahâeddin Şakir ve Doktor Nâzım gelmişler. Düşen zatın Talat Paşa olduğunu büyük bir üzüntüyle anlamışlar.

Cesedini polise nakletmişlerdir. Şahâdet salı günü gerçekleşti. Cenaze merasimi cumartesi günü oldu. Başlangıçta elçilikte yapmak istemişler. İsviçre Büyükelçisi vaat etmişti; ancak, ertesi gün sözünü çekmiş. Bunun sebebini anlayamadık. Merasim bizzat merhumun evinde yapıldı. Namaz da burada kılındı. Merasimin huzuru için merhumun hanımı ile Şark Kulübü tarafından davetnameler gönderilmiştirler. Birçok zevat geldi.

Dışişleri Bakanlığı yetkilileri tamamen geldiler. Eski bakanlardan Zimmermann, Kühlmann ve başkaları bulundular. Generallerden Kress, Lossow, imparator tarafından da bir yaver geldi ve diğerleri de koştular. Cenaze merasimi muhteşem idi. İslam Mezarlığı'nda inşaat bitmemiş olduğundan, ceset, Hıristiyan Kabristanı'nda cesetlerin konulduğu yere götürülmüştür. Yolda on binlerce kişi bulunmuştur. Bir saat kadar yürümüşlerdir. Cesedi söz konusu yere konulmadan önce çok konuşmalar yapıldı. Bahâeddin Şakir Bey başladı. Sonra bendeniz Fransızca söyledim. Almanlardan iki kişi, Bağdat Şimendiferi Müdürü ile Profesör Jäck, İranlı iki kişi,

Mısırlılardan iki kişi, Kazanlı İdris Efendi, Hintli Bilâdî ile diğer bir Hintli söylediler. Kudüs-i Şerifli Şeyh Abdülkâdir el-Muzaffer buraya Londra'dan geldi ve gelişi bu mateme rastladı. Güzel, Arapça bir konuşma yaptı. Ceset İstanbul'a yahut Anadolu'ya naklolunacaktır. Talat merhumun hayatının şehitlikle taçlanması onun için bir bahttır. Mademki sonuç ölümdür, bu suretle ölmek daha iyidir. Lakin, Talat henüz genç sayıldığı için, memleketine çok hizmet edebilirdi. Bunlar için acıyoruz.

Alınyazısına inandığım halde, zât-ı devletinize, Ermenilerin çok fedaileri vardır. Hayatınız çok değerlidir. Bu noktayı düşününüz. Hafife almayınız. Cenâb-ı Hak Talat'a garîk-i rahmet etsin. Sizin de hayatınızı korusun.

Merhum 26 Şubat'ta Wien civarında Hamm şehrinde İngiltere Meclis-i Umumi azasından Türkiye dostu Mr. Herbet ile görüşmüştü. O görüşmeden hoşnut geldi. Bendenize görüşmenin ayrıntılarını ve konularını söyledi. Herbert, merhuma demiş ki:

"Ben başından beri Türk dostu idim ve İngiltere siyasetinin hatalı olduğunu söyleyip duruyorum; ancak, ben hükümet değilim. Hükümette de değilim. Elimden geldiğini yaparım. İnşallah bir dereceye kadar başarılı olurum".

Bize gönderilen mektuplarınızı birader bey okudular. Hayra yorduk ve memnun olduk. İnşallah İslam devletine bir uyanış başlangıcı olur. Batum Türk işgalinden yahut diğer sebeplerden Sovyet hükümetiyle Ankara hükümetinin anlaşmazlığa düşmesini istemeyiz. Bunu düşününüz. Halkın arzusu doğrultusunda bir siyaseti takip etmek daha uygundur.

O çevrenin halkı Türkiye'yi isterlerse, özerk olsunlar. Batum için serbest bir liman olabilir. Yani Dağıstan, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin orada hakları olabilir. Her halükârda anlaşmazlık olmasın. Sovyet hükümetinden Anadolu'ya önemli miktarda silah ve cephane almaya çalışmak lazımdır. Başka bir çare yoktur.

Anadolu düşmanı püskürtürse İslam dünyasının diğer yerleri güç kazanır. Vladivostok'tan, Uzakdoğu'dan Mısır yolu ile Triyeste'ye bazı Osmanlı subayları gelmişlerdir. Orada binlerce Osmanlı

esiri vardır diye bizi kurtarmalarına teşvik ediyor. Şark Kulübü'ne bu subaylardan mektup geldi. Buradan girişimde bulunuyoruz. Yalnız Moskova'da bunlar için bir kurtuluş çaresine acele bakarsanız; tabiatıyla konuyu takip buyurunuz ve bize cevap gönderiniz. Ellerinizden ve gözlerinizden öperim Paşam, efendim ve gözlerimin nuru.

Şekip Arslan

II. ENVER PAŞA'NIN KARDEŞİ MEHMET KÂMİL BEY'LE GÖRÜŞME[42]

Enver Paşa'nın öldüğü söylentilerinin dolaştığı günlerde İstanbul'a gelen kardeşi Mehmet Kâmil Bey'le yapılan bir söyleşiyi buraya alıyoruz. Diline dokunulmayan metinde, bugün için yabancı olan kelimelerin karşılıkları parantez içinde verilmiştir.

Enver Paşa Hayatta mı Değil mi?
Küçük Biraderi Mehmed Kâmil Bey'le Mülakat

Enver Paşa'nın küçük biraderi Mehmed Kâmil Bey'in, Paşa'nm haremi (hanımı) Nâciye Sultan'la beraber Almanya'dan şehrimize geldiğini yazmıştık.

Enver Paşa'nın esrarengiz bir şekil alan şahâdeti meselesi hakkında Kâmil Bey ile dün bir mülakat icra ettik (görüşme yaptık).

Gazetemize sâbık ve firari başkumandan vekilinin küçük kardeşi izahat (bilgi) verirken "Paşa'nın hayatta olup olmadığını ben de bilmiyorum" diyor. Ve Paşa'nın beynelmilel (uluslararası) bir efsane halini alan hayatını anlatıyor...

Mütareke seneleri esnasında Almanya'da ihtiyâr-ı ikamet eden (yaşayan), Enver Paşa'nın haremi Nâciye Sultan ile, biraderi Mehmed Kâmil Bey'in şehrimize avdet ettiklerini (döndüklerini) ve Kuruçeşme'deki yalılarına indiklerini haber vermiştik.

---

42 *Tevhîd-i Efkâr*, nr. 3882-854, 10 Teşrin-i Sâni 1339/1923, s. 1-2.

Mütarekenin akdiyle (imzalanmasıyla) İstanbul'dan firar ettikten sonra hayatı ve nihayet ölümü beynelmilel (uluslararası) bir destan olan Enver Paşa hakkında en sarih (açık) ve dürüst malumatı biraderinden öğrenebileceğimizi nazar-ı dikkate alarak dün Kâmil Bey'le görüştük.

Enver Paşa ile En Son Mülakat

–Enver Paşa ile ne zamana kadar beraberdiniz?

–Enver Paşa 1921 senesi Nisan'ında kısa bir müddet için Moskova'dan Berlin'e gelmişti. Son defa orada görüşmüş idik. O tarihten sonra kendisiyle yalnız muhaberede bulundum (haberleşebildim). Gönderdiği en son mektup 29 Temmuz 1922 tarihlidir. Bundan sonra mektup gelmemiştir.

İstanbul'dan Gittikten Sonra

–Enver Paşa, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra evvela nereye gitmişti?

–Enver Paşa, mütarekenin ardından İstanbul'u terk ettiği zaman bir Alman torpidosuyla evvela Kırım'a gitmiştir; maksadı, Kafkasya'ya geçip Şark Türk ve Müslümanlarının birliği için çalışmak idi. Bu fikrini mevki-i tatbike (uygulama alanına) koymak emeliyle, tanınmadan Kırım'dan Kafkasya'ya geçmek istedi. Akim (sonuçsuz) kalan birçok teşebbüslerde (girişimlerde) bulundu. Birkaç deniz tehlikesi geçirdikten sonra hasta oldu. Tedavi için Berlin'e geldi.

Şark Müslümanlarının Teslîhi Tasavvuru (Silahlandırılması Düşüncesi)

İyileştikten sonra, ilk fırsatta Ruslarla temas ederek Şark Türk ve Müslümanlarının İngiltere'ye karşı teslîhi lüzumunu (silahlandırılması gereğini) Ruslara anlatmak istedi. Ruslar büyük ölçüde yardımlar vaat ederek Paşa'yı, işe başlamak için Moskova'ya davet

ettiler. Moskova'ya geçmek için tayyare (uçak) ile yaptığı müteaddit teşebbüsler (birçok girişim) muvaffakiyetsizlikle neticelendi (başarısızlıkla sonuçlandı); iki seferde de tayyare düşman arazisine düştü ve Paşa esir alındı.

Enver Paşa Esir

İlk sukût (düşüş) Lehistan civarında vuku buldu (gerçekleşti). Paşa, oralarda bulunmakta olan İtilaf kuvvetleri tarafından esir edildi. İkincisi ise, yine İtilaf kuvvetlerinin murakabesi (kontrolü) altında bulunan Litvanya arazisinde meydana geldi. Paşa birincisinde iki ay, ikincisinde altı ay hapiste kalmıştır. Enver Paşa, altı aylık hapisliği esnasında hayatını resim yapmakla kazanmıştır. Bilahare (daha sonra) büyük bir rastlantı eseri olarak, her ikisinden de kurtulmaya muvaffak olmuştur.

Esaretten Kurtulduktan Sonra

Son defa esaretten Berlin'e avdetinde (dönüşünde) zevcesi ve çocukları Berlin'e henüz gelmişlerdi. Ailesinin yanında az bir zaman kaldıktan sonra tekrar Moskova'ya hareket etti. Ve bu sefer bir mani zuhur etmeden (engel çıkmadan) mahall-i maksuda (hedefe) varmıştır. Bu defa Rusya-Lehistan Muharebesi'nde Rusların Alman hududuna (sınırlarına) kadar geldikleri günlere tesadüf eder. 1920 Mayıs tarihinden 1921 Nisan'ma kadar geçen müddet zarfında Rusların vaat ettikleri yardımları beklemiştir.

Nihayet, Rusların kendisini avuttuklarını, Şark Türklerinin kuvvetlenmesi için değil, bilakis zayıflanmaları için ellerindeki bütün vesâitle (araçlarla) çalıştıklarını görerek himayesiz ve yalnız başına, Şark Türklerini asıl ezen kuvvete, yani Ruslara karşı çalışmak üzere Türkistan'a geçmeye karar vermiştir. Bu kararla Moskova'ya dönmüş, orada Ruslarla anlaşmak için son bir teşebbüsatta bulunmuştur.

Ruslarla Son Anlaşma Tasavvuru

– Ruslar, Paşa'nın bu kararından haberdar değiller miydi?

–Paşa'nın Ruslarla vaziyeti zâhiren dostâne (görünüşte dostça) idi. Filhakika bidâyette (nitekim başlangıçta) ilişkileri iyi idi; fakat, Ruslar avutmak siyasetini takip eyledikleri andan itibaren Ruslarla olan dostluğu zevâhirden (görüntüden) ibaret kaldı. Ruslar, Paşa'nın Rusya içinde tam bir serbestlikle seyahatine müsaade etmişlerdi; zira, Enver Paşa'nın Türkistan hakkındaki kararlarını bilmiyorlardı.

Anadolu'yu Kurtarma Teşebbüsü

O sırada Anadolu'da Yunan istilası azami dereceyi bulmak üzere idi. Anavatanın karşı karşıya kaldığı tehlike, bir müddet için Enver Paşa'yı asıl gayesinden ayırmıştı. Anadolu olaylarını yakından takip etmek, maazallah (Allah korusun) bir felaket ânında anavatanın imdadına yetişmek düşüncesiyle Paşa Batum'a gelmişti. Daha sonra, Sakarya'daki Yunan yenilgisinin ardmdan Enver Paşa'yı Türkistan harekâtına başlamaktan men edecek ortada bir engel kalmamıştı. Hemen Türkistan'a hareketle, arkadaşlarınca sonu pek karanlık görülen malum (bilinen) mücadeleye başladı.

Türkistan harekatı nasıl başladı?

–Enver Paşa, Türkistan'daki harekâtı idare etmek için hâriçten muavenet (dışarıdan yardım) görüyor mu idi?

–Enver Paşa, yazık ki Türkistan harekâtında hiçbir taraftan bir yardım görmemiştir. Elindeki derme çatma bir avuç askeriyle bidâyette (başlangıçta) mühim muvaffakiyetler (önemli başarılar) elde etmiş ve Rusları üç vilayetten kovmuş ise de, mühim düşman kuvvetleri karşısında silahsızlık ve cephanesizlikten dolayı geri çekilmeye mecbur olmuştur.

Enver Paşa Öldü mü?

–Enver Paşa'nm suret-i şehâdeti (nasıl şehit olduğu) hakkında birtakım şâyialar (söylentiler) deverân etmiştir (dolaşmaktadır). Bu şâyialar ne dereceye kadar gerçektir?

–Rusların verdikleri malumata (bilgiye) nazaran 4 Ağustos sene 922 günü Balcivan civarında olan çarpışmada Enver Paşa şehit düşmüştür.Şahâdet olayını bizzat gören bir kimse henüz buralara gelmemiştir.

Rusların elinde bulunduğu rivayet olunan pazubendi, daima yanında taşıdığı Kur'an-ı Kerim'i, resmi mührü ve daha zevcesinin yazdığı son iki mektubu bir dereceye kadar şahâdeti haberini teyit ederse (güçlendirirse) de bugün kesin olarak hiçbir şey söylenemez.

Enver Paşa Hatıratını Yazdı mı?

–Enver Paşa, hayat-ı siyasiye ve askeriyesine (siyasi ve askeri hayatına) ait hatıratını yazdı mı?

–Paşa hatıratını yazmıştır; fakat dağınık olduğu için neşri (yayımlanması) ancak dört beş sene sonra mümkün olabilecektir.

–Paşa'nm sağ olduğu ve hanımıyla muhâbere ettiği (haberleştiği) söyleniyor, doğru mu?

–Haremi, 29 Temmuz 922 tarihli mektuptan sonra mektup almamışlardır.

Bazı Şâyiaları Tekzip (Söylentileri Yalanlama)

Mehmed Kâmil Bey mülakatı müteakip (görüşmenin ardından) muharririmize (yazarımıza), son zamanlarda Nâciye Sultan hakkında bilhassa Avrupa gazeteleri tarafından yapılan neşriyatı tekzîben (yayınları yalanlayarak) demiştir ki:

–Gazetelerde gerek Sultan Efendi ve gerek ailesi efradı hakkında verilen haberler asıl ve esastan tamamen yoksundur. Hakikat, yukarıda izah eylediğim şekildedir.

III. ENVER PAŞA'NIN YAVERİ MUHYİDDİN BEY'LE GÖRÜŞME[43]

Enver Paşa'nın öldürülmesinden sonra, elbiselerini İstanbul'a getiren yaveri Muhyiddin Bey'in bir gazeteye verdiği demeçten oluşan bu yazının tercümesi kitabın metninde yer aldığından, sadeleştirilme yoluna gidilmeyerek, parantez içi açıklamalarla yetinilmiştir.

Enver Paşa'nın Şahâdeti

Enver Paşa'nın küçük biraderi Kâmil Bey ile vâki olan mülakatımızda (gerçekleştirdiğimiz görüşmede), onun dahi Paşa'nın hayat ve memâtından (yaşam ve ölümünden) haberdar olmadığını yazmıştık. Dün, Kâzım Karabekir Paşa'yı getiren vapurda bulunan ve Enver Paşa'nın silah arkadaşı olan iki genç, Paşa'nın Türkistan'da Bolşeviklerle vuku bulan bir muharebede (yapılan bir savaşta) şehit olduğunu beyan (ifade) ve tasdik etmişlerdir. Ve bu iki gencin verdikleri meraklı malumat ve tafsilat (bilgi ve ayrıntılar) kısm-ı mahsusumuzda münderiçtir (özel kısma alınmıştır).

Enver Paşa'nın şahâdeti suret-i kat'iyyede tahakkuk etti (gerçekliği kesin olarak ortaya çıktı)

Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücâhedesi

Türkistan'da Enver Paşa'nın şahâdeti esnasında yanında bulunan ve şehrimize gelen emirberinin verdiği meraklı tafsilat:

---

[43] *Tevhîd-i Efkâr*, nr. 3883-855, 12 Teşrin-i Sâni 1339/1923, s. 1-2.

Enver Paşa merhumun Ruslar tarafından şehit edildiği hakkındaki rivayetler (söylentiler) epey zamandan beri dönüp dolaşmakta ise de, Rus menâbiinden (kaynaklarından) gelen bu haber teyit edilmiyor (doğrulanmıyor) ve kimse bu mesele hakkında doğru bir fikir edinemiyordu.

Hatta, evvelki gün bir muharririmizle görüşen Enver Paşa'nın biraderi Kâmil Bey, vâki olan beyanatında (verdiği bilgilerde) vaka-i şehâdetinden kat'i (şehadet olayından kesin) olarak haberdar değil iken, yirmi dört saat sonra, yeni dün bir tesadüf bu tereddütlere nihayet vermiş ve hakikati meydana çıkarmıştır.

Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri'ni istikbale (karşılamaya) giden muharririmiz, vapurda, Enver Paşa'nın Türkistan'daki bütün harekâtında yanında emirber olarak bulunan ve şahâdetinden sonra elbiselerini getiren ve Enver Paşa'nın silah arkadaşlarından bulunan Mülâzım (Teğmen) Muhyiddin Bey'in, Fergana Türklerinden Muhyiddin Efendi namındaki askerle gemide bulunduğunu haber almış ve her iki genç ile görüşerek Enver Paşa'nın mücadeleleri ve akıbeti (sonu) hakkında izahat ve tafsilat (ayrıntılı bilgi) almıştır. Bu izahata göre, Enver Paşa'nın kat'iyyen (kesinlikle) şehit olduğu anlaşılıyor. Devletimizin senelerce mukadderatını maalesef fena bir şekilde idare eden merhum, vatana yaptığı zararların yanında iyilikler de etmiştir. Enver Paşa, gerek harbin ilanında ve gerek Balkan ve Trablusgarp harplerinde ve sonraları ordunun tensîkinde (modernleştirilmesinde) memlekete müfîd (ülkeye yararlı) olmuş cesur, mert, dindar ve namuslu bir asker idi. Bilhassa orduyu tensikte gösterdiği muvaffakiyetler büyüktür. Vatan ve milletimize karşı hatalı da olsa bugün, büyük bir mefkûre (ideal) uğrunda gurbet ellerinde kahramanca ölmüş bulunuyor. Allah rahmet eylesin.

Bu iki zatın muharririmize verdikleri izahat ber-vech-i zîrdir (aşağıdadır):

Enver Paşa Maceraya Atılırken

–Enver Paşa mütarekenin bidâyetinde (başlarında) Kafkas havalisine (taraflarına) geçtiği zaman, en büyük emeli (arzusu), Müs-

lümanlar arasında bir ittihat vücuda (birlik meydana) getirmek, 400 milyon Müslümanın kurtulmasına ve teâlîsine (ilerlemesine, yükselmesine) çalışmak idi. Bu maksadını bir müddet Rusların muâvenetiyle (yardımıyla) yapmak istedi ve vaat de altı; fakat, sonraları Almanya'dan avdetinde (dönüşünde) Rusların kendisini aldattıklarını ve Müslümanlara karşı her türlü fenalıktan geri durmadıklarını görünce, Türkistan'a geçip Ruslara karşı cidâle (mücadeleye) karar verdi ve derhal işe başladı.

Türkistan'da İhtilal Nasıl Başladı?

Türkistan'a geçen Enver Paşa, ahali tarafından büyük bir teveccüh (ilgi) ve teşvik görmüştü. Bir taraftan orduyu tensîk (ıslah ve modernize) ederek asri (çağdaş) bir şekle sokuyor, diğer taraftan ahalinin hayatına, irfanına (kültür ve eğitimine) ve sıhhatine taalluk eden (ilişkin) hususlarda her nevi irşadattan hâlî (yol gösterme ve önderlikten geri) kalmıyordu. Ahali onun bu hizmetlerine her gün nakden ve fiilen (parasal ve fiili olarak) orduya yardım etmek suretiyle mukabele ediyorlardı (karşılık veriyorlardı). Zaman oluyordu ki, 5 bin süvari Türkistanlının birden orduya iltihak ettiği (katıldığı) görülüyordu. Halkın bu ilgi ve alakası beyhude (boşuna) değildi; çünkü, Ruslar Müslümanlara büyük istibdat (baskı) yapıyorlar, müslüman muhacirlerini (göçmenleri) aç bırakıyorlar, evlerini yağma ediyorlardı. Halk artık bizar olmuştu (bıkmıştı). Ve Enver Paşa'nın arkasında, nail-i istiklal olmak (bağımsızlığa kavuşmak) için cidâle (mücadeleye) atılmış ve seve seve ölmekten çekinmemişti.

İh(ti)lal Teşkilatı ve Muharebeler

Enver Paşa'nın, Türkistanlıların Rus idaresine karşı yapmak istedikleri bu ihtilalin başına geçerken her şeyi hesap ettiği muhakkaktır. Bir kere buralarda fişenk yoktu. Paşa derhal Dinav'da bir fişenk fabrikası tesis ettirerek bu yoksulluğu kısmen izale giderdi. İhtilalin devamına, muvaffakiyetle (başarıyla) bitmesine hiçbir ma-

ni yoktu. Harplerde zafer kazanılmasa dahi, ric'at edilerek (geri çekilinerek), ileride muvaffak (başarılı) olmak ihtimali yüzde yüz idi. Binaenaleyh (dolayısıyla), Paşa derhal tertibat alarak harbe başladı ve her gün bütün noksanlara rağmen muvaffakiyat tevâlî etmeye (başarılar birbirini kovalamaya) başladı. Az zaman içinde Türkistan'ın dokuz vilayetinden beşi işgal edilmişti. Ruslar mütemadiyen (sürekli) mağlup oluyorlardı. Fakat, bir müddet sonra Sovyet hükümeti işin ehemmiyetin anladı ve az zaman içinde Enver Paşa'nın karşısına, başkumandanları Kamenef kumandasında 80 bin kişilik bir kuvvet gönderdiler.

Enver Paşa Nasıl Şehit Oldu?

Rusların, Türkleri mağlup etmelerine imkân yoktu; fakat, Enver Paşa'nın cephanesi tükenmişti. Naçar (çaresiz) Balcivan'a kadar ric'at edildi (geri çekilindi) ve bu ric'at esnasında Enver Paşa son derece mustarip kalmıştı (rahatsız olmuştu). Zabit az olduğundan ordunun cenahlarını layıkıyla (kanatlarını gereğince) idare etmek mümkün olamıyordu. O sıralarda düşman sağ cenahı (kanadı) yarmış ve açtığı gediğe mitralyöz yerleştirerek ateşe başlamıştı. Enver Paşa at üzerinde harekatı idare ediyor ve bizzat kumanda ediyordu. Bu mitralyözlerden haberdar olmamıştı. Buhara'nın Balcivan vilayetinin Âbdere kışlağı etrafında yapılan bu muharebede, Enver Paşa, daha fazla sokulan bu mitralyözlerin ani bir ateşine maruz kaldı. 338 senesi kurban bayramının birinci günü, alafranga saat sabah dokuz buçukta, mitralyöz ateşiyle vücudu delik deşik olduğu halde derhal şehit oldu. Düşman mağlup vaziyette iken, hatta bir taburları teslim olmuşken bittabii (doğal olarak) Türkistan birlikleri bozuldu. Bunun üzerine ordu büsbütün ric'at etti (geri çekildi).

Enver Paşa'nın Cenazesi

Enver Paşa'nın cenazesi yirmi dört saat sonra 30 bin kişilik bir cemm-i gafîrin (kalabalığın) omuzları üstünde ve gözyaşları arasında kaldırıldı ve Çegen denilen yere defnedildi. Ahali şimdi burada

bir türbe yapmıştır. On iki hafız başında her gün Kur'an-ı Kerim okur ve halk her gün bölük bölük merhumun mezarını ziyaret etmektedir. Enver Paşa, yaptığı planlara nazaran, merhum bu harpte şehit olmasa idi, Ümmü (Amu) Derya noktasındaki bu sarp arazide muntazaman ric'at edecek (düzenli bir şekilde geri çekilecek) ve Pamir yaylasında Kal'a-i Hum denilen dağın eteklerine sokulacak ve orada müsait bir fırsat zuhuruna intizaren (fırsat çıkmasını gözeterek) bekleyecek ve er geç düşmanı mağlup edecekti!

Enver Paşa'nın Türkistan'daki Hayatı

Enver Paşa'ya bütün mücadelesi esnasında pek az Türkiyeli zabit refakat etmiştir. Bunlardan, şehit düştüğü esnada yanında bulunan mülazım Nâfi ve Halil Efendi isminde iki zabit de kurtulmuş olup yakında geleceklerdir. Enver Paşa Türkistan'ın bütün âdâtma ittibâ etmekte (âdetlerine uymakta) ve bilhassa bu noktaya çok dikkat etmekte idi. Merhum da, maiyyeti ile (emrindekilerle) beraber uzun bir sakal koyuvermiş idi. Ve yemeklerde ahali ile beraber avucuyla pilav yemekte tereddüt etmezdi. Halk kendisini son derece sayıyor ve çok büyük bir hiss-i takdir (beğeni) ile seviyordu.

Merhum, şehit olduğu zaman, siyah duman renginde avcı ceketi ve bağlı bir çizme giyiyordu. Başında kalpak vardı. Enver Paşa on bir ay süren bu cidâl (mücadele) esnasında son derece mütevâziâne (gösterişsiz) bir hayat geçirmiş ve halkın şükranlarına layık olacak pek çok hizmetler etmiştir. Şimdi bu havalide (çevrede) cihat, mücadele sönmemiştir. Halkta müthiş bir intibah (uyanış) vardır. Enver Paşa'nın ruhu her zaman onların önünde bir ışık olacak ve Türkler er geç burada da istiklallerine nâil olacaklardır (bağımsızlıklarına kavuşacaklardır).

IV. ENVER PAŞA NASIL ŞEHİT OLDU?

Yayımlandığı dergi tarafından "Enver Paşa için şimdiye kadar yazılanların en sıhhatlisi, bu sütunlarda okuyacağınız yazılardır. Türkistan harekâtında bizzat çarpışan ve Enver Paşa'nın en yakınında bulunan Abdullah Recep (Baysun), her hadiseyi vesikalara istinaden izah etmektedir" şeklinde takdim edilen, "Enver Paşa'nın Buhara'daki harekatını, öldürülmesine kadar aynı safta çarpışarak takip eden" Abdullah Recep Baysun'un hatıralarının Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili son bölümünü buraya alıyoruz.[44]

Türkistanlı Abdullah Recep BAYSUN

Kâfirun Karargâhı'nın Terki

28 Haziran 1922 sabaha karşı ileri karakol kumandanının gönderdiği rapordan, büyük bir Rus kuvvetinin Kâfirun Karargâhı'nı sarmak üzere olduğu anlaşıldı.

Techizatı mükemmel olan bu kuvvetin darbeleriyle boşuna ezilmeyi doğru bulmayan Paşa, hemen karargâhı terketmeyi uygun buldu. Kumandan ve askerlere silah başına emrini verdi. Mümkün olan çabukluk ile hazırlanan askerler atlı olarak Paşa'nın gösterdiği tarafa doğru dörtnala koşarken, sırtları işgal eden düşman da Kâfirun'a inmeye başladı. Bir taraftan Danyal Bey, diğer ta-

---

44 *Tarih Dünyası*, cilt: 3, sayı: 32, 26 Ağustos 1952, s. 1306-1309; cilt: 4, sayı: 33, 26 Eylül 1952, 1351-1355.

raftan Paşa, akmakta olan düşmanın ateşine mukabele ederek yollarını kesmeye, bir taraftan da büyük bir sükûn ve intizam içinde karargâhı boşaltmaya uğraşıyorlardı. Seyyar hastane üç gün evvel Dihnev'e gönderilmişti. Düşmanın bu büyük hücumuna tek bir mitralyöz ile karşı koymaya çalışan Paşa, kızıl askerlerden telefat verdirdi. Neşe ve muvaffakiyet merkezi olan bu tarihi karargâhtan son ayrılan Paşa oldu.

Kâfirun'a 15 kilometre mesafede bulunan Karlok köyüne, oradan da, takip etmekte olan Ruslarla çarpışa çarpışa Seriasya-Dihnev yoluyla Yurçi'ye gidildi. Bilhassa Yurçi'de bir hafta süren çarpışmalar çok çetin oldu. Şafakla başlayan muharebe gurupla duruyordu. Geceyi geçirmek için bir köye çekilmek mümkündü; fakat Paşa, harp alanından ayrılmıyor, Ruslara yakın olan bir kırda gecelemeyi münasip buluyordu. Atlarının yularları ellerinde yatan mücahitler arasında Paşa da bir taşı kendine yatak yaparak yatıyordu.

Bu durum gösteriyordu ki, Paşa, bir avuç toprağı bile Ruslara kolay kolay bırakmak istemiyor, bütün güç ve kuvvetini kullanıyordu. Geri püskürtülen Ruslar, Baysun tarafından aldıkları kuvvetlerle yapmak istedikleri taarruzlar, kendilerine çok pahalıya mal oluyordu.

Boş bir köye geldik. Anlaşıldı ki, yol üzerinde bulunan köyler gibi buranın ahalisi de Rus geliyor korkusuyla dağlara çekilmiş... Gecelenen bu kimsesiz köyde, arkadaşlardan birinin ağaçlardan toplayarak getirdiği kayısıları Paşa pay etti. Paşa'nın ve yanındakilerin o akşamki gıdası paylarına düşen kayısılar oldu.

Paşa ümitsiz değildi. "Göreceksiniz, düşmanı kahredeceğiz!" diye etrafındakilere ümit ve teselli veriyordu.

Devam eden çarpışma ve takiplerle Karadağ-Hisar tarikiyle 1922 Temmuz'unun 10'uncu günü Düşenbe'ye geldik. Hükümet konağına yerleştik. Acı ve tatlı birçok hatırayı taşıyan bu şehir! Bu bina!.. Mazi gözlerimizin önünde canlandı. Kalplerde yanan istiklal aşkını büyük bir hüsn-i niyetle anlatmak için Rus kumandanına ziyafet bu binada verilmedi mi? Alınan menfi cevaplar ve aksi hareketler, beslenen ümitleri nerelere sürüklemedi?.

Üç gün, üç gece süren muharebe burada olmadı mı? İstikbalin büyük ümitlerini taşıyan bayrağımızın dalgalandığı şu direkte işte yine ay-yıldızlı bayrağımız sinesinde büyük emellerini gizleyerek sallanıyor.

Derin bir alaka gösteren Paşa'ya; bu tarihi binanın taşıdığı hatıralar anlatılarak her tarafı gezdirildi...

Gelen misafirleri Paşa odasında kabul ediyor, ümit verici sözlerle halkın maneviyatını kuvvetlendirmeye çalışıyordu.

Düşenbe'de uzun müddet kalınamayacağı pek tabii idi. Takip eden Rus kuvvetleri muhakkak buraya da geleceklerdi. Hükümet konağının balkonundan akan derenin sesini dinleyen Paşa, düşmanın geleceği yola uzun uzun baktı..

Gözleri, balkonun bir kenarında duran tuğlalara ilişti. Kalkarak o tarafa doğru yürüdü. Balkonun bir kenarına, ufak delikler bırakarak tuğlaları dizmeye başladı. Yalnız başına sessizce çalışan Paşa'nın yanına koştum. Biraz beraber çalıştıktan sonra Paşa, "Artık işi sana bırakıyorum!" dedi ve çekildi.

Kalan kısmını bitirdim.. Gelecek Rus kuvvetlerini uzaktan incelemek için yapılan bu duvarın deliklerinden düşman yoluna dürbünle bakan Paşa'ya, arkadaşlarımızdan Türkistanlı Nafiz Bey yaklaşarak, "Paşam! Gelen Bolşevik kuvvetleri galiba tahminimizden daha fazla olsa gerek!" deyince, Paşa birden asabileşti; "Şu galiba sözünü bırakın. Tahminlerin ne faydası var! Biz işimize bakalım!.." diyerek odasına geçti. Gelen raporları incelemeye başladı.

Bu raporlar arasında, Şehrisebz taraflarındaki Cebbar Bey'in üvey kardeşi tarafından şehit edilerek yerine Allahkulu Bey'in geçtiğini bildiren can sıkıcı haberler de vardı.

Kötülük kaynağı olan Lakay İbrahim de Paşa'yı ziyarete geldi. Yanında, memleketine dönerken yakalayıp hapsettiği Fuzeyl Bey de vardı. Lakay, İbrahim Fuzeyl Bey'i göstererek Paşa'ya, "Karargâhınızdan Afganistan'a kaçarken yakaladım, getirdim. Teslim ediyorum" deyince, Paşa çok manalı ve müstehzi bakışlarla Lakay İbrahim'i süzdü. Çevirdiğin entrikaların hepsini biliyorum manasında güldü. Cevap vermeye lüzum görmeden Meççah kumandanı Seyid Ahmet Han'ın mektubunu Paşa'ya takdim eden Meççah beylerinden Nusret Bey'le konuşmaya başladı.

Düşenbe'den Çıkış

Kumandanların bilhassa Efganlı Efdaleddin Han'ın burada düşmanla savaş yapmaya taraftar olmadıklarını anlayan Paşa, gece sabaha kadar masasının üstüne serdiği haritasını tetkik ederek planlar hazırladı. Sabahın sekizinde Düşenbe'den çıkılıyor. İhtiyar, genç herkes ağlıyor; "Gitmeyiniz; bizi Rus eline bırakmayınız, düşmandan kurtarınız!" diye yalvaran halkı, Paşa, *"Şimdilik gitmek mecburiyetindeyiz. Merak etmeyiniz. Bu güzel topraklarda ancak Türk yaşayacaktır..."* sözleriyle teselli ediyordu.

Karargâh kurmak için Belcivan ve Külâb taraflarına doğru gidiliyor.. Ortasından Kâfirnihan nehri geçen bereketli toprakları, bol, çeşitli meyveleriyle Şarkî (Doğu) Buhara'ya feyiz ve bereket saçan Feyizâbâd'a varıldı.

Burada İşan Sultan, Paşa'dan müsaade alarak askerleriyle beraber memleketi olan Darvaz'a gitmek için ayrıldı.

Beyaz köpüklerle akan coşkun suları, yeşil halıları andıran dağları, şirin zümrüt tepeleri seyreden Paşa, içini çekerek, "Yazık bu güzel yerlere, çok yazık. Bomboş duruyor, buralarda neler yapılmaz? İnsanlığa büyük hizmetler gören hastanelere, bilgi nuru saçan mekteplere, medeni ihtiyaçları temin eden fabrikalara ne de elverişli yerler... Hele bu geniş topraklarda yapılacak ziraat..." diyerek derin teessür duyuyordu.

Bu güzellikler arasında yol alırken, ağaçların gölgesi altında bir hayat gibi akıp giden Vahş nehri geçildi. Suyun içinde, ellerinde uzun saplı bir nevi eleklerle altm parçaları toplayan kadm ve çocuklar Paşa'nın dikkatini çekiyor. Verilen izahat üzerine, bu coşkun suların Türkistan'ın dağlarından, ovalarından geçerken topladıkları bu altın parçaları Paşa'yı o kadar hayrette bıraktı ki, çalışan kadınlardan birini çağırarak konuştu. Toplanan bu altınlardan şimdiye kadar ancak kendilerine yüzde yirmi kaldığını, üst tarafını emirler, zekatçıları vasıtasıyla ellerinden aldıklarını söyleyen kadına, Paşa, köylerinde mektep olup olmadığmı da sordu.

Kadının "Kim yapacak ki olsun, doktorumuz bile yok!" diye ıstıraplı şikâyetine, "Hepsi geçecek... hepsine kavuşacaksınız!.." dedi, atını sürdü.

"Taşı, toprağı altın olan şu toprakların üstünde yaşayan insanların haline bakın!" diyerek dalgın dalgın düşünen Paşa, "Rusların Buhara hazinesinden Moskova'ya vagonlar dolusu taşıdıkları mücevherat ve altınlarla buralara neler yapılmazdı. Son emirlerinin Kırım Yalta'sına -Rus çarının yazlık sayfiye mahalli- yaptıkları tantanalı seyahatlerin hiç olmazsa bir kısım masrafıyla memleketlerine bir mektep ve bir köprü yapamazlar mıydı?" diyordu.

Paşa'nın zihni, yalnız harp için değil, emirlerin, hanların ihmaliyle olduğu yerde kalan bu cennet gibi vatanın ihyası için de çalışırdı. Yerküre üzerinde pek az toprağa nasip olan bereketi, çalışmaya hazır olan insanlarının zekâsı sayesinde buralara neler yapılabileceğini en müşkil anlarda bile düşünüyordu.

Tutkavul'dan ayrıldık. Yolda, bir askerin, atının yarasını sarmak için köyden izinsiz bir keçe parçası aldığı anlaşıldı. Kimseye zarar vermek istemeyen Paşa hiddetlendi, askeri hırpaladı. Bu, pek sevdiği askerlere Paşa'nın ilk şiddetli hareketi olmuştu. Gevrekli köyünde, Afgan hükümetinin isteği üzerine, Enver Paşa'nın müsaadesini alan kumandan Efdaleddin Han, askerleriyle Afganistan'a hareket etti. Paşa, mücahit kumandanlara, gösterdikleri gayretlere mukabil askeri rütbeler veriyordu. Bu şekilde Afganlı kumandan ve zabitlere de verilmiş olan rütbelerin Afganistan'da aynen kabul edildiği öğrenildi. Siyaseten askerini çekmeye mecbur olan Afgan hükümeti, Paşa'ya olan hürmetini şu suretle ızhar etmiş oluyordu.

Ruslarla muharebeler şiddetini kaybetmeden devam ediyordu. Belcivan civarında Aksu'ya yakın Perkemci köyünde Belcivan kumandanı Devletmend Bey askerleriyle beraber Paşa'yı ziyarete geldi. Paşa'nın emri üzerine Belcivan deresini düşmana karşı tutmak için tekrar geri döndü.

Üç dört gün süren Poşkiyan Muharebesi'nde iki taraftan da kayıplar oldu. Murat Çavuş'la birkaç asker şehit oldu. Ağır surette yaralanan Kadir Çavuş ve askerler tedavi için Hanâbâ'da gönderildi.

Paşa'nın direktifiyle, Türkistan'ın muhtelif yerlerinde vazife gören İsmail Hakkı Bey de gelmiş, raporlarını Paşa'ya takdim etmişti.

Devletmend Bey'den gelen bir raporla da Kenkürt Muharebesi'nden sonra Rusların Belcivan üzerine yürüdükleri anlaşıldı. Askerle Paşa hemen Belcivan taraflarına hareket etti. Kerim Efendi'nin her nasılsa bayrağı elinden yere düşürüvermesi Paşa'yı çok müteessir etti. Büyük muharebeler olan bu savaşta top sesleri karargâhın bulunduğu Satılmış köyünden bile duyuluyordu. Paşa'nm elinde bir iki top bulunmaması günden güne vaziyeti güçleştiriyordu.

Şarkı, Garbı, bilhassa Türkiye'yi gezmiş olan Türkistanlı Seyid Hamza Bey, Belcivan'da Paşa'yı ziyarete geldi. Gösterdiği samimiyete nezaketle mukabele eden Paşa tecessüsten de geri kalmıyordu. Muharebelere iştirak eden bu adamın sık sık her tarafa mektup göndermesi Paşa'yı şüphelendirdi. Arama neticesinde ele geçen vesikalardan, mücahedenin aleyhine çalıştığı anlaşıldı. Yapılan sorguda fikrini tamamen itiraf eden bu adam derhal idam edildi.

Temmuz'un son günleri, karargâh Abidere köyünün şirin bağları arasında henüz olmaya başlayan üzümleri güneş, sıcaklığıyla olgunlaştırmaya çalışıyor... Günlerce devam eden muharebeli yolculuğun yorgunluğu burada geçirilecek.. Dinlenilecek, hazırlanılacak... Yine ümit dolu göğüsler düşmanın mermilerine açılacak... Kurban bayramı da yaklaşıyor...

Ağustos'un 3'üncü günü... Paşa'nın en neşeli günlerinden biri... Ailesinden aldığı ikinci mektup, iki gün sonra gelecek olan bayramdan daha evvel neşe getirmişti. Hayatının birer parçası olan yavrularından ve ailesinden gelen bu ses hiçbir sevince benzemiyordu.

Devletmend Bey'in, bayram namazını beraber kılmak için Paşa'yı arkadaşlarıyla beraber Havalin civarında olan karargâhına davetini Paşa memnuniyetle kabul etti. 1922 Ağustos'unun dördüncü perşembe günü kılınacak olan bayram namazına yetişmek için otuz kişilik bir grup gün doğmadan yola çıktı.

Enver Paşa ile beraber bayram namazını kılmak arzusuyla gelen kalabalık bir halkla birleşen bu grubu, askerleriyle Devletmend Bey karşıladı.

Ulu ağaçların gölgeleri altında uyuyan suyun kenarında çaylar içildi.

Devletmend Bey'in takdim ettiği tartuğu, Paşa büyük bir memnuniyetle kabul etti. Türkistan'da emir ve hanlara halk tarafından verilen hediyelere *tartuk* denir. Paşa'ya verilen bu tartuk da, altın ve gümüş işlemeli bir cübbe ve bir sarıktan ibaretti.

Büyük bir cemaatla namaza duruldu. "Allahu ekber!" sesleri göklerin sonsuzluklarından yerlerin esrarı arasına iniyordu.. Namaz bitti, tebrikler yapıldı. Buz gibi köpüklü kımızlar içilerek yemekler yendi. Çok neşeli bir gün geçti. Akşam oldu. Dönülüyor... Paşa'nın mümânaatına (engellemesine) rağmen kalabalık bir halk yarı yola kadar uğurladı.

Yolda, Paşa'nın yüzünde, solan günün hüznünü andıran izler belirmeye başladı...

Gece saat 10... Paşa'nın yanında toplanmıştık. Bir hayli konuşuldu. "Gelecek bayram namazını da inşallah Buhara'da kılarız!" temennısinde bulunan Paşa'ya teşekkürler ediyorduk. Çekilen yurt hasretinden kendine hiçbir pay ayırmadan bu hasreti hafifletecek hikâyeler anlatıyordu; fakat halinde bir başkalık vardı. Yüzünde, gözlerinde bambaşka bir yas'ın derin gölgeleri göze çarpıyordu. Gece ilerlemişti. Kalktık. Paşa'nın bir şey söylemek istediği anlaşılıyordu. Soramıyorduk. Nihayet gülerek;

"Size verecek bir bayram hediyesi bulamadım. Arkadaşlığımızı belirten birkaç satır yazı yazsanız, mühürlesem. Günün birinde size beni hatırlatacak olan bu yazıların milli mücadele arkadaşlığımızın da birer hatırası olacağını düşündüm" dedi.

Memnuniyetle kabul ederek yanından çıktık.

Âtiyi (geleceği) göremeyen insan aczi içinde Paşa'nın bu bambaşka halini birbirimizden soruyor, iki ihtimal arasında dolaşıyorduk:

1. Yurt ve aile hasretini kamçılayan bayramın gelişi;
2. Milli hareketin son günlerdeki beklenmeyen olayları

Paşa'nın neşesini kırmış olabilirdi.

Arkadaşlarımızdan Nafi Bey, Paşa'nın istediği kağıtları hemen [illegible]tiplerden Ömer Efendi'ye yazdırdı. Mühürletmek için Paşa'ya

Gelen kağıtların altına Paşa'nın, resmi mühürden başka, İstanbul Harbiye Mektebi'nde talebe iken 1300 tarihinde yaptırdığı hususi mührünü de bastığını gördük.

Enver Paşa'nın Şahâdeti

5 Ağustos 1922 Cuma sabahı:

Karargâh derin bir sessizlik içinde. Gecenin karanlığını kovan güneşin bahtımızı karartacağını bilmiyoruz.

Âdeti üzerine erkenden kalkan Paşa, askerlerin geniş bir yerde toplanmalarını emretti.

Askerin bayramını tebrik edecek, harçlıklar dağıtacaktı.

Saat altı... İleri karakoldan bir silah atıldı. Bu, baskın hareketini bildiren bir parola idi.

Askerlerin yanma gitmek için atma binen Paşa, hemen dönerek bazı emirler verdi, yirmi kadar muhafız askeriyle silahın atıldığı tarafa koştu.

Rusların bu gibi taarruzları günlük işlerden olduğu için pek ehemmiyet verilmemişti...

Rus askerleri gittikçe çoğalıyor... Bu taarruz günlük taarruza benzemiyor... Harp büyüyor...

Bu ciddiyeti anlayan Paşa, derhal bütün kumandanların ve askerlerin harbe iştirakini emretti.

Faruk, Danyal, Boribetaş ve diğer kumandanlar hep vazife başında...

Harp şiddetlendi...

Ruslar, bayram namazında baskın yaparak milli mücadele kumandanlarını, bilhassa Paşa'yı harpsiz esir etmeyi ve şu suretle gururlarına dokunan, tahammüllerini tüketen bu milli mücadele davasını ortadan kalkmasını tasarlamışlar...

Paşa'nın bayram namazını yanlışlıkla bir gün evvel kılması, bu planın tatbikini suya düşürmüş olduğundan, Ruslar, Moskova'nın aylardan beri büyük ehemmiyetle hazırladığı bu hücuma geçmişlerdi.

Türkistan'ın her tarafında olan mücahitlerin üzerine aynı günde hücum eden Ruslar emellerine yine kavuşamadılar.

Ateş her tarafı sardı. Paşa, yanında Hüseyin Nafiz, Eş Murad, Kerim Beylerle Müslümankul (Rayef) ve askerler olduğu halde ilerledi. Karşı tepede düşman ile aralarında beş altı metre mesafe kalınca Paşa kılıcını çekiyor, Rusların üzerine atılıyor. Askerlere de "Hücum!" diye bağıran Paşa, birkaç Rus'u öldürüyor. Harp şiddetleniyor.

Çok süratli olan bu ilerleyiş düşmanı şaşırtıyor. Mitralyöz başında olan Rus askerleri "Teslim!" diye bağırarak ellerini yukarı kaldırıyorlar. Fakat, arka saftaki Rus mitralyözleri hemen çok şiddetle ateşe başlıyor.

Atı ile ateş içinde koşan Paşa'nın kalbine amansız bir kurşun giriyor. Paşa; *"Allah!"* diyerek atından düşüyor. Ateşin şiddetinden yanına gidilemiyor. Ruslar, işledikleri cinayetin farkında bile değiller... Şahâdet haberi her tarafı bir yıldırım süratiyle sarıyor.

Rusların ikinci bir kolu ile harp etmekte olan Devletmend Bey bu kara haberi duyunca bir an şuurunu kaybediyor. "Ne? Enver Paşa mı? Enver Paşa mı?.. Şehit mi oldu? Eyvah!.. Artık Enver Paşa yok mu?.." diyerek kılıcını çekiyor, askerlerine, "Haydi intikam, intikam! Bu intikamı almak bize farz oldu!" feryadıyla, mahşeri andıran harbin içine atılıyor. On dakika sonra Devletmend Bey de şehit oluyor...

Harp yavaşlıyor. Mücahitlerin susmasını bir zafer diye kabul eden Ruslar da susuyor. Bu büyük kahramanın cesedi Rusların eline düştü diye çok üzülüyoruz, iki katlı felaketin altında eriyoruz.

Ümit güneşimiz sönmüş, karanlıklar içinde kalmıştık. Yer, gök ağlıyor.. Kaybolan sâde bir insan değil, milyonlarca Türk'ün ümidi, istiklali, zaferi, tarihi idi.

Kendimizden geçmiş, şaşkın, bitkin bir haldeyiz. Ne olacak? Ne yapacağız?..

Çegen Tepesi'ne geçmek için, suyu çekilmiş olan dereye doğru inmeye başladık. İniyoruz, indik, çıkıyoruz. Bir Rus kolu dere kenarmdan hafif ateş ettiyse de hiçbir zarar veremedi. Yalnız, birkaç dakika evvel Paşa'yı sırtında taşıyan Derviş adındaki at, gelen bir kurşunla öldü...

Çegen Tepesi'nin aşağısında Devletmend Bey'in köyünde toplanıldı. Başsız kalan bu mukaddes topluluğun kumandası muvakkaten Danyal Bey'e verildi.

Sabahleyin ihtiyar bir köy imamı geldi. Sereipâyân'da Enver Paşa'nın cesedini gördüğünü haber verdi.

Bu haberi bir müjde saydık. Hemen koştuk... Baktık ki Rusların götürdüğünü zannettiğimiz şehit Paşa burada yatıyor. Paşa'yı tanımayan Ruslar, üzerindeki elbise ve çizmelerini alıp gitmişler...

Paşa'nın yerde yatan cesedini adeta gözyaşlarımızla yıkadık... Üzerine bayrak örterek etrafına nöbetçiler konuldu.

Kumandanlar derhal toplandı. Kabir yeri ve cenaze merasimi tesbit edildi.

Şahâdet haberi dalgalar halinde her tarafa yayılıverdi.

Bu kara haberi duyan kadın, erkek yollara dökülmüşler, inleye, ağlaya Çegen'e doğru geliyorlar. Çok kısa bir zamanda Çegen'de 25 binden fazla insan toplandı. Bu kara habere inanmayan birçok insan hakikati gözleriyle gördükleri halde, "Acaba doğru mu?" diye birbirlerine soruyorlardı. Halk bir sel halinde...

Ceset tabuta kondu... Hafızların tekbir sesleri, okunan mersiyeler, halkın feryadı yeri göğü inletiyordu... 30 bin kişinin elleri üzerinde, gök kubbesinin altında şerefle sallandığını görmek istediği sevgili bayrağına sarılı olan tabutu ağır ağır ebediyet yolunda...

Paşa'nın ölüm acısına tahammül edemeyerek ateşin içine dalan Belcivan Kumandanı Devletmend Bey'in tabutuyla Paşa'nın tabutu yanyana...

Pınarı gölgeleyen iri ceviz ağacına yaklaşıyoruz. Acılar daha derinleşiyor... Ahiret yolcularının kabirleri burada...

Yaklaştıkça kalplere çöken acı ölçüsüz, ifadesiz taşıyor... Bayılanlar var... Ellerimizin üstünde taşıdığımız bu kumandanı toprağın karanlıklarına terk etmek istemiyoruz. Namazları kılınıyor. 30 bin kişinin acı sükâtunu haykıran "Allahu ekber!" sesi, varlığın sırrına erişemeyen insan aczini feryat ediyor. İmam efendinin yaptığı dini merasim esnasında birçok bayılan oldu. Bunların arasında, kumandan Faruk Bey'in de birdenbire yere düştüğünü gördük. Dini merasim bitti. Paşa'dan ebediyyen ayrılacağımız an gelmişti... Fanileri ebediyete götüren mezarlara tabutlar yavaş

yavaş iniyor... Üzerlerine inen her toprak parçası Türkistan tarihine çöken bir matem, sonsuz bir elemdi. Cesedi toprağa, ruhu da kalplere gömülen Enver Paşa'nın mezarı Türkistan halkı için mukaddes bir ziyaretgâh oldu... Günlerce bu kabir etrafında Kur'an'lar okundu..

Ey bahtsız Türkistan tarihi!.. Uzun yıllardır binlerce kahraman öz evlatlarının kararan tarih sayfalarını aydınlatmak için döktüğü kanlara, bir ışık yaratmadan bu varlık da karıştı. Daha ne vakte kadar böyle karanlık ve sessiz kalacaksın?..

Artık burada işimiz kalmadı. Paşa'nın şahâdetini icap edenlere yazacak, cevap alıncaya kadar muvakkaten (geçici olarak) bir kenara çekilecektik.

Şehit olan Belcivan Kumandanı Devletmend Bey'in yerine geçen oğlu Abdülkadir Bey, askerleriyle Belcivan'a hareket etti.

Kumandan Aşur, Toksaba, Abdülkayyum, Paşa Han ve Abdürrahim Beyler Kölab taraflarına, diğer bir kısım kumandanlar da vazifeleri başına hareket ettiler.

Danyal, Halil, Nafi, İsmail Hakkı, Nafiz, Muhittin, Mustafa, Şakul, Hüseyin, Faruk Beyler ve diğer arkadaşlar ile ben de Karatekin vilayet merkezi olan Garm'a bir kısım asker ile beraber hareket ettik. Burada kumandan Fuzeyl Mahdum'un hazırlattığı eski hükümet konağında misafir edildik. Vazifeten (görevli olarak) Garbî (Batı) Buhara taraflarına giden Azerbaycanlı Yusuf Ziya Bey de arkadaşlarıyla beraber geldi.

Yolda habersiz olarak bizden ayrılan Faruk Bey'in, Danyal Bey'le beraber çalışmak istemediği için Karadağ'daki mücahitlere iştirak ettiği (katıldığı) bilahare anlaşıldı.

Paşa'nın şahâdetini bildirmek için icap edenlere mektuplar yazıldı.

Kumandanlardan Halil ve Paşa'nın hususi hizmetlerinde bulunan Mirza Muhittin Beyler de, şehit Paşa'nın tabanca ve kanlı çamaşırlarıyla Afganistan'da bulunan Osman Hoca ve Sami Beylere gönderildi...

Paşa'nın tabancası o zaman Afgan Harbiye Nâzırı (Savunma Bakanı) olan Nadir Han'a Bedehşan'da takdim ediliyor; Sultan adındaki atı da, isteği üzerine Miralay Ali Rıza Bey'e veriliyor. Afganistan'da Murahhas-ı Mahsus (Özel Temsilci) olarak bulunan

Bartınlı Muhittin, Halil ve Mirza Muhittin Beyler de Paşa'nın çamaşırlarını ailesine vermek üzere İstanbul'a hareket ediyorlar.

Enver Paşa'nın şahâdeti münasebetiyle Türkistan'da birçok mersiye yazıldı. Bunlardan ele geçirebildiğim, Osman Hoca'nın, Türkçe yazmış olduğu mersiyesini dercediyorum.

İntikam... Al intikam

Türk balası oruslardan köb sıkıldı
Er kırıldı, kız ezildi, yurt yıkıldı
Hamiyetlik Enver Paşa onu surab
Kelip azad etmek için şehid boldu.
İntikam... Al intikam

Vatan uçun bizimkiler can biralar
Millet uçun düşmanlardan öç alalar
Bugün Çingiz evlatları at oynatıb
Belde kılıç omuzlarda beş atarlar
İntikam... Al intikam.

Türkistan'dan oruslarını haydab kovub
Sahib-kıran Timur Bek'ni şadeteler
Balelerge mekteb açıb, talim berip
Uluğ Bek'nin tarihini yâdeteler
İntikam... Al intikam

Türklik kanı tamarlarda bugün kaynar
Erte çıkıb Türkistan'da bayrak açar
Bütün dünya sözimizge kulak salar
Her bir devlet kelib bizden elçi sorar
İntikam... Al intikam

Ogün demek Türk balası rahat tutar
Barça millet necat tapıb yüzü küler
Türk balası kutulmasa tinç oturmaz
Yeryüzi de tanılmasa uruş turmaz
İntikam... Al intikam

Enver Paşa Moskova'da solunda Fahrettin Paşa, sağında Bedri Bey, en solda gözlüklü Şekip Arslan
-Ahat Andican arşivi-

Enver Paşa Moskova'da solunda Fahrettin Paşa sağında Şekip Arslan

Enver Paşa'nın Moskova'ya gitme girişimlerinden birinde kullandığı uçak

Enver Paşa ilk çocuğuyla

Enver Paşa'nın çocukları

Enver Paşa Moskova'da Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerle

Harbiye Nazırı Enver Paşa

Enver, Talat ve Cemal Paşalar Yeşilköy uçak karargahında

Talat Paşa'nın gençliği

Talat Paşa'nın Almanya'da kullandığı pasaport

Talat Paşa Almanya'da

Talat Paşa'nın Almanya'da yapılmış bir resmi

Talat Paşa'nın katili
Sogoman Tayleryan

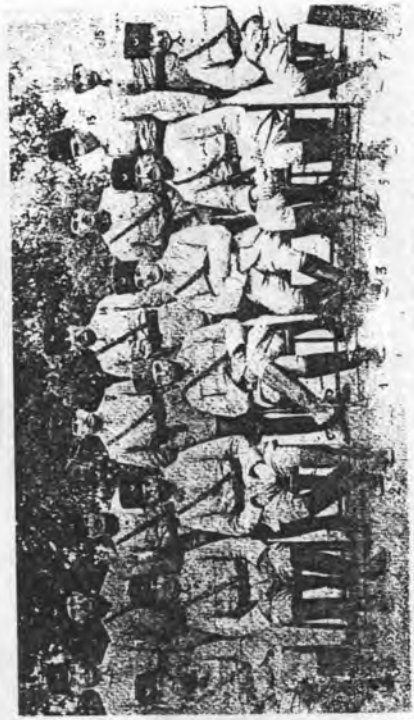

Cemal Paşa'nın Afganistan'daki maiyyet subayları

Cemal Paşa valilerle, sağında Mithat Şükrü, solunda Cemal Azmi Beyler

Cemal Paşa Afganistan kralı Emanullah Han'la

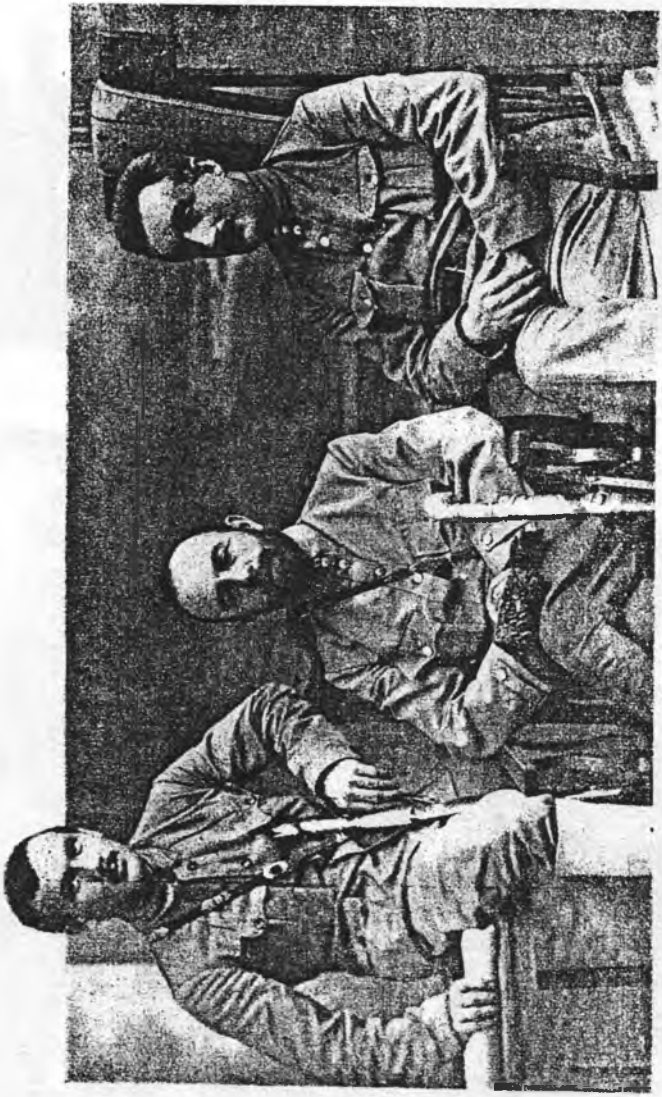

Cemal Paşa Kabil'de Bedri Bey'le

Cemal Paşa Afganistan'daki Türk subaylarıyla

Bedri Bey Afganistan ordusundaki Türk subaylarıyla

Cemal Paşa Taşkent'te yerli kıyafetle

Cemal Paşa
öldürüldükten sonra

Talat Paşa ile görüşen
İngiliz Aubrey Herbert

Bahaettin Şakir Bey

Enver Paşa'nın emirberi
Ferganalı Muhyittin Bey

Enver Paşa'nın yaveri Muhyittin Bey

Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa eşiyle

Enver Paşa'nın kardeşi Mehmet Kamil Bey

Sürgünde Üç Ölüm

Enver, Talat ve Cemal Paşalar'ın Bilinmeyen Yönleri

Enver, Talat ve Cemal Paşa... Osmanlı'nın son döneminde üstlendikleri etkin role karşın bu üç paşa hakkında şimdiye dek objektif bir değerlendirme yapılamadı ne yazık ki. Ya muhalifleri tarafından sorgusuzca karalandılar ya da yandaşlarının şişirmelerinin ardında gereğinden fazla aklandılar...

Peki gerçekte kimdi onlar? Vatan haini mi, kahraman mı? Kötü birer asker mi, yoksa iç güçlerin çıkarları için 'tasfiye' edilen 'sivri fikirliler' mi?

Öte yandan, bir şekilde yurtdışına sürülen bu üç Paşa hangi sebeplerle ve kimler tarafından öldürüldü? Ölümlerinin ardında hangi ülkeler vardı? Onları kimler, niçin korumak istedi?

Cevabı ne kadar sarsıcı olursa olsun, tarihin doğru şekilde yorumlanabilmesi için bu soruların yanıtlanması gerekiyor. Elinizdeki kitap hem bu sorulara günümüz Türkçesinin yalın anlatımıyla objektif yanıtlar veriyor hem de Enver, Talat ve Cemal Paşalar'ın gizlenen yaşamlarını belge, bilgi ve fotoğraflarla ortaya koyuyor.

ISBN 975-6237-05-8
9 799756 237051
yenisayfa on-line alışveriş: .com.tr
www.truvayayinlari.com